

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KORONAVİRUS PANDEMİYASININ TURİZM FƏALİYYƏTİNİN
İNKİŞAFINA MƏNFİ TƏSİRLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Həsənova Rəsmiyyə Nadir

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **20__-ci il**

“KORONAVİRUS PANDEMİYASININ TURİZM FƏALİYYƏTİNİN
İNKİŞAFINA MƏNFİ TƏSİRLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 -İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Turizmin iqtisadiyyatı

Qrup: 86

Magistrant:

Həsənova Rəsmiyyə Nadir

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə Akif

_____ **imza**

Program rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən, Həsənova Rəsmiyyə Nadir qızı and içirəm ki, “Koronavirus pandemiyasının turizm fəaliyyətinin inkişafına mənfi təsirləri və onların həlli yolları” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

KORONAVİRUS PANDEMİYASININ TURİZM FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFINA MƏNFİ TƏSİRLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Digər ölkələr kimi pandemiya mənfi təsirlənən ölkələrdən biri də Azərbaycandır. Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafı pandemiya səbəbilə geriləmə yaşadı. Hava və quru yollarının bağlanması, təcridolunma tədbirləri turizmə mənfi təsir göstərən əsas səbəblər sırasındadır. Pandemiyanın hələ də davam etməsi, qlobal xarakter alması və turizm eləcə də, digər sektorlara olan təsirləri nəticəsində iqtisadiyyatda baş verən geriləmə pandemiyanın mənfi təsirlərini və bu təsirlərə müvafiq həll yollarının təhlil edilməsini aktual edir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi 2020-ci ilin mart ayında ortaya çıxan COVID-19 pandemiyasının turizmə necə təsir etdiyini, bu təsirin turizmdə hansı dəyişikliklərə və ya çevrilmələrə səbəb olduğunu və pandemiyanın hansı turizm yanaşması/yanaşmalarını quracağını araşdırmaqdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatın aparılmasında analiz-sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə, nəzəri təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Son iki ildə həyatımıza daxil olan pandemiya ilə bağlı yazılan elmi məqalələr, beynəlxalq təşkilatlardan əldə edilən hesabatlar və internet resursları tədqiqatın informasiya bazasını təşkil edir. Eləcə də, turizmlə bağlı yerli və xarici tədqiqatçılar tərəfindən yazılan məqalələr, kitablar, monoqrafiyalar, tədris vəsaitləri dissertasiya işinin yazılmasında istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Pandemiyanın hələ də davam etməsi nəticələrin tam əhatəli olması və pandemiya sonrası vəziyyətin təhlili baxımından məhdudluq yaradır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Turizm sənayesinin COVID-19-dan iki fərqli şəkildə təsirlənəcəyini söyləyə bilərik. Bunlardan birincisi səyahət məhdudiyyətləri və karantinlər səbəbindən turizm fəaliyyətini həyata keçirə bilməməsi, ikincisi isə maddi sıxıntısı olan şəxslərin turizm fəaliyyətlərində iştirak edə bilməməsidir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Dissertasiya nəticələri turizm sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün əhəmiyyətli nəticələr irəli sürür. Müəssisələr tədqiqatdan yola çıxaraq riskləri azalda, potensial imkanları isə dəyərləndirə bilərlər.

Açar sözlər: COVID-19, turizm, mənfi təsirlər

NEGATIVE EFFECTS OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC ON THE DEVELOPMENT OF TOURISM AND THEIR SOLUTIONS

SUMMARY

The actuality of the subject: The development of the tourism sector in Azerbaijan has slowed down due to the pandemic. The closure of air and land routes and isolation measures are among the main reasons that have a negative impact on tourism. The continuing pandemic, its globalization and its impact on tourism, as well as other sectors, make it necessary to analyze the negative effects of the pandemic and the appropriate solutions to these effects.

Purpose and tasks of the research: The aim of the study is to investigate how the COVID-19 pandemic, which occurred in March 2020, affected tourism, what changes or transformations this impact has caused in tourism, and what tourism approaches / approaches the pandemic will have.

Used research methods: Methods of analysis-synthesis, comparison, generalization, theoretical analysis were used in the research.

The information base of the research: Scientific articles, reports from international organizations and Internet resources written about the pandemic that have entered our lives in the last two years form the information base of the research. **Restrictions of research:** The continuation of the pandemic is limited in terms of the comprehensiveness of the results and the analysis of the post-pandemic situation.

The novelty and practical results of investigation: We can say that the tourism industry will be affected by COVID-19 in two different ways. The first is the inability to carry out tourism activities due to travel restrictions and quarantines, and the second is the inability of people with financial difficulties to participate in tourism activities.

Scientific-practical significance of results: The results of the dissertation have significant results for enterprises operating in the tourism sector. Businesses can reduce risks and assess potential opportunities based on research.

Keywords: COVID-19, tourism, negative effects

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AİB	Asiya İnkişaf Bankı
ACİ	Beynəlxalq Hava Limanları Şurası
H1N1	Donuz qripi
IATA	Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyası
İEÖ	İnkişaf Etmiş Ölkələr
İEOÖ	İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələr
MERS	Yaxın Şərq Tənəffüs Sindromu
OECD	İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı
SARS	Ağır Kəskin Tənəffüs Sindromu
UNWTO	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya Turizm Təşkilatı
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜST	Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı
WTTC	Dünya Səyahət və Turizm Şurası

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. TURİZM FƏALİYYƏTİNİN MAHİYYƏTİ, ONUN FORMALAŞMASI VƏ ONA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR	11
1.1. Turizm fəaliyyətinin mahiyyəti və ona təsir edən amillər	11
1.2. Turizm fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri və mərhələləri	19
1.3. COVID-19 pandemiyasının turizm sektoruna təsirləri.....	23
II FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASININ ÜMUMDÜNYA TURİZM FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ	30
2.1. COVID-19 pandemiyasının dünya miqyasında turizm sənayesinə təsirinin tədqiqi.....	30
2.2. Postpandemiya dövründə beynəlxalq turizmin mövcud vəziyyəti və onun qiymətləndirilməsi.....	36
III FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ TURİZM FƏALİYYƏTİNƏ BAXIŞ	52
3.1. Pandemiyanın Azərbaycanda xidmət sektorunun əsas növlərindən olan turizm fəaliyyətinə təsirləri və nəticələri.....	52
3.2. COVID-19 pandemiyası dövründə turizm fəaliyyətinin problemləri və həlli yolları	55
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	66
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	69
Cədvəllərin siyahısı.....	73
Şəkillərin siyahısı	73
Sxemlərin siyahısı	73
Əlavələr	74

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Turizm sektoru dünya iqtisadiyyatında mühüm paya sahib və böhranlara qarşı ən həssas reaksiya verən bir sektordur. Günümüzdə isə turizm COVID-19 kimi bir böhranla qarşılaşmışdır. Koronavirus infeksiyası 2019-cu ilin dekabr ayında Çində meydana çıxdı və çox keçmədən 2020-ci ilin mart ayında Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən COVID-19 pandemiyası elan edildi. Ölkələr pandemiya əleyhinə tədbirlər görməyə başladı. Belə ki, dövlətlərin sərhədlərini bağlaması, karantin tədbirləri həyata keçirməsi, ölkədə olan turizm obyektlərinin fəaliyyətini dayandırması və s. turizm sektoruna və turizm fəaliyyətinin inkişafına ağır zərbə vurdu. Pandemiya səbəbilə insanlar səyahət etməkdən qorxmağa başladı. Bu isə turizm sektoruna insanların inamının azalmasına səbəb olmuşdur. Turizm sektoru bu vəziyyətdən əsaslı surətdə təsirlənmişdir. Pandemiyadan heç də hər ölkə eyni dərəcədə təsirlənməmişdir. İqtisadiyyatı turizmdən asılı olan inkişaf etməmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr ciddi ziyana məruz qalmışdır. Bütün ölkələrdə turizm sektorunda iqtisadi, sosial və psixoloji problemlər ortaya çıxdı. 2019-cu ilə kimi sürətlə inkişaf edən turizm sektorunda pandemiyanın sonrakı yüksək səviyyədə gəlir itkiləri müşahidə olundu.

Digər ölkələr kimi pandemiyanın mənfi təsirlənən ölkələrdən biri də Azərbaycandır. Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafı pandemiya səbəbilə geriləmə yaşadı. Hava və quru yollarının bağlanması, təcrid olunma tədbirləri turizmə mənfi təsir göstərən əsas səbəblər sırasındadır. Pandemiyanın hələ də davam etməsi, qlobal xarakter alması və turizm eləcə də, digər sektorlara olan təsirləri nəticəsində iqtisadiyyatda baş verən geriləmə pandemiyanın mənfi təsirlərini və bu təsirlərə müvafiq həll yollarının təhlil edilməsini aktual edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: COVID-19-la bağlı ədəbiyyatlar tədqiq edildikdə, turizm ümumiyyətlə COVID-19-dan ən çox təsirlənən əsas sektor kimi müəyyən edilir. Aparılan araşdırmalarda turizm sektoru ilə bağlı bütün ölkələrin inkişafı baxımından sektorun əhəmiyyəti vurğulanır. Yenə də tədqiqatlar COVID-19

pandemiyasının turizmdə böyük risk yaratdığı fikri üzərində birləşir. Pandemiyanın həyatımıza daxil olduğu son 2 il ərzində aparılan çoxsaylı tədqiqatlarda pandemiyanın turizmə olan mənfi təsirləri müxtəlif ölkələr nöqtəyi nəzərindən araşdırılmışdır. David Yechiam Aharon, Arie Jacobi, Eli Cohen, Yusuf Acar, Dogan Gursoy, Michael Carlyle Hall və digərləri pandemiyanın turizm sənayesinə olan təsirlərini ölçməyi hədəfləyən tədqiqatlar ərsəyə gətirmişdirlər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi COVID-19 pandemiyasının turizm fəaliyyətinin inkişafına və bütövlükdə turizm sektoruna mənfi təsirlərini araşdırmaq və aparılan araşdırmalar nəticəsində problemin həlli istiqamətində təkliflər irəli sürməkdir. Tədqiqatın qarşısında duran vəzifələr aşağıdakılardır:

- COVID-19 pandemiyasının turizm sektoruna təsirlərinin nəzəri metodoloji əsaslarının öyrənilməsi;
- COVID-19 pandemiyasının dünya miqyasında turizm sənayesinə təsirinin tədqiq edilməsi;
- Postpandemiya dövründə beynəlxalq turizmin mövcud vəziyyəti və onun qiymətləndirilməsi;
- Pandemiyanın Azərbaycanda xidmət sektorunun əsas növlərindən olan turizm fəaliyyətinə təsirləri və nəticələrini müəyyənləşdirilməsi;
- COVID-19 pandemiyası dövründə turizm fəaliyyətinin problemləri və həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın obyekt turizm fəaliyyəti, predmeti isə COVID-19 pandemiyasının turizm fəaliyyətinə sosial-iqtisadi təsirləridir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqatın aparılmasında analiz-sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə, nəzəri təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Son iki ildə həyatımıza daxil olan pandemiya ilə bağlı yazılan elmi məqalələr, beynəlxalq təşkilatlardan əldə edilən hesabatlar və

internet resursları tədqiqatın informasiya bazasını təşkil edir. Eləcə də, turizmlə bağlı yerli və xarici tədqiqatçılar tərəfindən yazılan məqalələr, kitablar, monoqrafiyalar, tədris vəsaitləri dissertasiya işinin yazılmasında istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Pandemiyanın hələ də davam etməsi nəticələrin tam əhatəli olması və pandemiya sonrası vəziyyətin təhlili baxımından məhdudluq yaradır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Ölkələr gördüyü tədbirlər və tətbiq etdikləri qadağalarla həm ictimai sağlamlıqlarını, həm də iqtisadiyyatlarını xilas etmək üçün səy göstərirlər. COVID-19 pandemiyasından ən çox təsirlənən sektorun xidmət sektoru və onun alt komponenti olan turizm olduğunu söyləmək səhv olmaz.

Turizm sənayesinin COVID-19-dan iki fərqli şəkildə təsirlənəcəyini söyləyə bilərik. Bunlardan birincisi səyahət məhdudiyyətləri və karantinlər səbəbindən turizm fəaliyyətini həyata keçirə bilməməsi, ikincisi isə maddi sıxıntısı olan şəxslərin turizm fəaliyyətlərində iştirak edə bilməməsidir. Pandemiya sonrası təbiətə əsaslanan alternativ turizmə meyl yaranmışdır. Kənd təsərrüfatı turizmi, kənd turizmi, dağ turizmi və eko turizm kimi alternativ turizm növlərini canlandıracaq bu tendensiya Azərbaycan üçün bir fürsətdir. Çünki Azərbaycan coğrafi baxımdan böyük bir kənd ərazisinə malikdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Pandemiya ilə bağlı dünyada, eləcə də ölkəmizdə fəaliyyət göstərən turizm müəssisələrinin geriləmə yaşadığı tədqiqatın nəticələrindən bəllidir. Dissertasiya nəticələri turizm sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün əhəmiyyətli nəticələr irəli sürür. Müəssisələr tədqiqatdan yola çıxaraq riskləri azalda, potensial imkanları isə dəyərləndirə bilərlər.

I FƏSİL. TURİZM FƏALİYYƏTİNİN MAHİYYƏTİ, ONUN FORMALAŞMASI VƏ ONA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

1.1. Turizm fəaliyyətinin mahiyyəti və ona təsir edən amillər

Turizm sektoru gəlirlərin artımını istiqamətləndirərək iqtisadi inkişafı, sosial rifahı və bazar üstünlüyünü təmin edir. Bundan əlavə, turizm sayəsində yeni məşğulluq imkanları və müxtəlif biznes istiqamətləri yaranarkən, turizm infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına, sosial mədəniyyətin qorunub saxlanmasına və mədəni qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına töhfə verir (Ji, Li, və King, 2015; Mathew və Sreejesh, 2017). Nəticədə, yerli əhalinin turizmin müsbət və faydalı nəticələrini dərk etməsi onların turizm sənayesinin inkişafına verdiyi dəstəyin istiqamətini müəyyən edir. Odur ki, yerli əhalinin turizmin inkişafına dəstəyi dayanıqlı turizmin inkişafının təminatı kimi qiymətləndirilməlidir, belə ki, yerli əhali müsbət və keyfiyyətli təcrübəyə malik olmasını təmin etmək üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir (Tolkach və King, 2015; Woo, Kim, və Uysal, 2015).

Turizmin davamlılığı turizmin faydalı tərəflərinin maksimuma çatdırılması nəticəsində yaranan xərclərin minimuma endirilməsindən, yerli əhalinin turistləri məmnun etməklə yanaşı, qərarların qəbulu prosesinə daxil edilməsindən asılıdır (Cottrell, Vaske, & Roemer, 2013). İstənilən uzunmüddətli hədəflərə çatmaq üçün yerli əhalinin qayğıları həll edilməli, ehtiyacları ödənilməli (Nunkoo və So, 2015) və yerli əhali turizm fəaliyyətlərinə həvəsləndirilməlidir (Boley və McGhee, 2014). Yerli insanların səlahiyyətləndirilməsi və motivasiyası onları turizmin planlaşdırılmasına cəlb etməklə və ictimaiyyətin cəlb edilməsini təşviq etməklə əldə edilə bilər (Jaafar, Noor, and Rasoolimanesh, 2015; Nicholas et al., 2009). Bu səbəbdən, bir çox tədqiqatçılar davamlı turizmi formalaşdıran turizmin iqtisadi, sosial, mədəni və ekoloji təsirlərini araşdırmışdır (Almeida, Balbuena, Cortes, 2015; Boley, McGhee, 2014).

Turizmin təsirləri ilə bağlı aparılan əksər tədqiqatların əsas məqsədi destinasiyalarda yerli əhalinin turizmə münasibətini müəyyən etməklə turizmin

inkişaf miqyasını müəyyən etməkdir (Zhang və digərləri, 2006). Bu məsələ 50 ildən artıqdır ki, turizm alimləri tərəfindən araşdırılır (Andereck və Vogt, 2000). Araşdırmalar göstərir ki, yerli əhalinin turizmə münasibəti turizmin təsirləri haqqında təsəvvürlərə əsaslanır. Bu tədqiqatlar çərçivəsində turizmin qəbul edilən təsirləri iqtisadi, ekoloji və sosial-mədəni təsirlər kimi üç ölçüdə müzakirə edilir (Murphy, 1985).

Turizm çox ciddi iqtisadi təsirləri olan bir sahədir. Bundan əlavə, turizm bir çox ekoloji və sosial sferalara əhəmiyyətli təsir göstərir. Turizm anlayışından asılı olaraq, turizmin idarə edilməsi, turizm siyasətinin müəyyən edilməsi və qərarların qəbulu baxımından bütün bu məzmunların tam başa düşülməsi çox vacibdir. Ədəbiyyatda bu sahədə ilk araşdırmalar turizmin inkişafının müxtəlif qəbul edilən təsirlərini müəyyən etmək məqsədi daşıyırdı. Bu tədqiqatlar vasitəsilə müxtəlif təsirlər və dəyişənlər müəyyən edilmiş, metodoloji yanaşmalar hazırlanmış, problemlər və tədqiqat ehtiyacları aşkar edilmişdir. Yerli əhali ümumiyyətlə turizmin inkişafının müsbət iqtisadi təsirlərindən xəbərdardır, lakin eyni zamanda nəqliyyat sıxlığı, artan cinayət, ictimai təhlükəsizlik və çirklənmə kimi potensial mənfi ekoloji və sosial problemlərdən narahatdır. Araşdırmalara görə, turizmin təsirlərinin müsbət qavranılması və tolerantlığı fərdlərin iqtisadi asılılığından asılı olaraq artır.

Turizmin təsirləri ilə bağlı araşdırmalarda, turizm təsirlərinin qiymətləndirilməsi şkalasının hazırlanması akademiklərin təxminən 20 ildir məşğul olduqları mühüm məsələlərdən biri olmuşdur (Chen, 2010). Pizam öz araşdırmasında turizmin təsirlərinin ümumi çərçivəsini müəyyən etməyə çalışmış və turizmin təsirlərinə bağlı olaraq ortaya çıxacaq qəbul edilən qavrayışları və yerli insanların davranışlarına görə əslində müşahidə edilən qavrayışları qiymətləndirmişdir. Sonrakı bir çox tədqiqatlarda Pizamın işində bəhs etdiyi keyfiyyətlər süzgəcdən keçirilmiş və daha dar tədqiqat sahəsi olaraq davam etdirilmişdir (Liu və Var, 1986; Liu, Sheldon və Var, 1986). Lankford və Howard 27 maddəlik turizm effektləri şkalasından 2 meyar aşkar etmişdirlər. McCool və Martin dağlıq bölgədə yaşayan yerli əhalinin turizmin inkişafına münasibətini araşdırmış və təsir, fayda, bərabərlik və dərəcə kimi dörd

meyar müəyyən etmişlər. Bununla belə, Burns Solomon adalarının 14 kəndindən 102 sakin üzərində apardığı araşdırmada bir həqiqəti dərk etmişdir ki, onları ən çox maraqlandıran və narahat edən mövzu turizmin sosial-mədəni təsirləridir.

Turizm iqtisadi, sosial, mədəni və ekoloji ölçülər (Godfrey və Clarke, 2000) kimi bir çox forma və strukturlarda özünü göstərir və yarandığı gündən bəri turizm cəmiyyətlərdə sosial və iqtisadi dəyişikliklərin ən təsirli mənbələrindən biri olmuşdur. Ümumdünya Turizm Təşkilatına (UNWTO) görə turizm ən sürətlə inkişaf edən sənayelərdən və global miqyasda ən mühüm inkişaf mühərriklərindən biridir. Turizm sənayesi cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini əhatə edən mühüm iqtisadi fəaliyyətdir. Turizm bir çox fərqli ölçülərə malik iqtisadi, sosial, mədəni sektor, inkişaf və dəyişikliklər üçün bir vasitədir. Belə ki, turizmin bir çox aspektləri və növləri vardır (Mowforth və Munt, 2003).

Turizmin iqtisadi təsirləri

Turizm ölkə daxilində iş imkanları yaratmaqla yanaşı, valyuta axınını təmin edir, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda yeni investisiya qolları yaradır, texnoloji inkişafa yol açır, həm də ümumilikdə insanların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırır. Turizmin inkişafını təmin edən və turizmə dəstək verən ən hakim təsir yerli əhalinin turizmdən əldə etməyi ümid etdiyi iqtisadi təsirlərdir. Yerli əhali tərəfindən turizmin təsirlərinin qavranılması ilə məşğul olan demək olar ki, hər bir araşdırmada iqtisadi amillərlə bağlı suallar yer alır. Yerli insanlar turizmin inkişafının iqtisadiyyatı yaxşılaşdırdığına inanırlar (Ritchie, 1988). Bundan əlavə, yerli əhali destinasiya sakinlərinin yaşayış səviyyəsinin turizm vasitəsilə yaxşılaşdığını və turizmin həm təyinat yerinə, həm də qəbul edən ölkəyə valyuta axını təmin etdiyini iddia edirlər. Bunlarla yanaşı, turizm həm də yerli miqyasda fəaliyyət göstərən müəssisələrin gəlirliliyini təmin etməklə yanaşı, onların alış-veriş imkanlarını artıraraq, məşğulluq imkanlarını yaxşılaşdırır. Turistlərə təyinat yerində göstərilən bütün xidmətlər dolayı yolla yerli əhaliyə fayda gətirir və turizm yerli xidmətlərin inkişafını sürətləndirir.

Bununla belə, turizmin inkişafı destinasiyada torpaq, mənzil və kirayə qiymətlərinin artmasına səbəb olmaqla yanaşı, ərzaq xərclərini artırır və müəyyən malların əldə edilməsində çətinliklər yaradır (Perdue, Long və Allen, 1990). Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, turizmin iqtisadi qazancı onun sosial xərclərindən daha çoxdur. Tədqiqatların əksəriyyətində turizmin təmin etdiyi məşğulluq imkanları, həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, yerli əhalinin turizmdən əldə etdiyi gəlirlər və yaşayış xərclərinə diqqət yetirilir.

Ədəbiyyatlarda yerli əhalinin turizmin inkişafına ən mühüm təsirinin iqtisadi olduğunu hesab edən araşdırmalar var. Təmin etdiyi iqtisadi rifah sayəsində bir çox ölkələr təbii olaraq öz strukturları daxilində turizm sektorunun inkişafı və yayılması üçün siyasətlər hazırlayır və əksər tədqiqatçılar turizmin iqtisadi təsirinə diqqət yetirirlər (Sharpley, 2014). Unudulmamalıdır ki, turizm xüsusilə inkişaf etməmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə milli gəlirin artmasına artan iqtisadi təsir göstərir. Bu kontekstdə, ədəbiyyat araşdırıldığında, turizmin iqtisadi təsirlərinin yerli insanlara verdiyi iş imkanları və iqtisadi imkanlar səbəbindən ümumiyyətlə müsbət əks olunduğu qənaətinə gəlinir (Pratt, 2015; Gürsoy və digərləri, 2009). Kolumbiya və Kanadada aparılan bir araşdırma, yerli sakinlərin 87%-nin turizmin bölgələrində iş imkanları baxımından əhəmiyyətli və təsirli olduğunu, 10%-nin isə turizmi bu baxımından əhəmiyyətli hesab etmədiyini ortaya qoymuşdur (Sharpley, 2014). British Columbia-da aparılan bir araşdırmaya görə isə, yerli əhalinin 84% -i turizmin iş imkanlarını yaxşılaşdırdığına inanırdı və oxşar nəticələr əldə edilmiş oldu. (Belisle və Hoy, 1980). Turizmin ən çox qeyd olunan dörd faydalı nəticəsindən birinin iş imkanlarını yaxşılaşdırmaq olduğunu bildirən başqa tədqiqatlar da var. Tosun (2012) Türkiyənin Ürgüp bölgəsi, Ficinin Nadi bölgəsi və Florida ilə müqayisəli araşdırma aparmış və belə nəticəyə gəlmişdir ki, yerli insanlar öz bölgələrində iş imkanlarının inkişafı ilə bağlı turizmin inkişafını müsbət qəbul edirlər. Bir çox başqa araşdırmalar da oxşar nəticələrə gəlmiş və yerli əhalinin turizmin iş imkanlarına töhfə verdiyini düşündüyü fikrini vurğulayır. Bununla belə, eyni araşdırmalarda sürətli tikintinin

inkişafın tamamlanmasıyla işsizliyə səbəb olduğu və turizm sənayesinin mövsümi quruluşunun məşğulluq strukturunu pozduğu da bildirilir.

21-ci əsrdə ən sürətlə inkişaf edən və böyüyən sektorlardan birinə çevrilən turizm sənayesi dövlətlərin iqtisadiyyatlarında müsbət əks-səda doğurur, tədiyyə balansına və məşğulluğa töhfə verərək milli gəliri artırır (Öztürk və Yazıcıoğlu, 2010; Sarı və Seçilmiş, 2010). Bundan əlavə, turizm sektoru multiplikator effekti sayəsində gəlir bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasına kömək edir, eyni zamanda həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və yoxsulluqla mübarizədə müsbət nəticələr yaradır. Bütün bu xüsusiyyətləri ilə turizm sənayesi dünyanın üç aparıcı sənayesindən birinə çevrilmişdir. 20-ci əsrin ikinci yarısına gəldikdə, İkinci Dünya Müharibəsinin təsirlərinin sona çatdığı və təsirlərinin çox hissə olduğu bir dövrdə, dövrün sənayeləşməsinin gətirdiyi ağır iş şəraiti ilə çətin vəziyyət yaşayan insanlar bu mənfi təsirlərdən xilas olmaq üçün tətillər və istirahətə üz tutdular. Bu vəziyyətə paralel olaraq, texnoloji inkişaf və nəqliyyat imkanlarının yaxşılaşması ilə turizm sektoru gündəngünə əhəmiyyətini artırmış və qlobal miqyasda aktiv sektorlar arasında yerini almışdır (Keskin və Cansız, 2010). Azərbaycan baxımından da oxşar vəziyyəti yaşayan turizm sektoru 1980-ci illərdən etibarən dövlət tərəfindən dəstəklənir və qəbul edilən təşviq qanunları ilə sektor iqtisadi baxımdan çox əhəmiyyətli bir mövqeyə gəlmiş və ölkənin ən əhəmiyyətli gəlir mənbələrindən birinə çevrilmişdir. 2001-ci ildə Azərbaycanda turizm gəliri 5 milyard dollardan artıq olmuşdur. Bu rəqəm 2008-ci ildə 10 milyard dolları, 2018-ci ildə 13 milyard dolları keçərək, 2019-cu ildə isə təxminən 20 milyard dollara çatmışdır (<https://www.stat.gov.az/>).

Qlobal miqyasda yaşanan problemlərin turizm sektoruna böyük zərbə vurduğu görünə də, bu vəziyyətin müvəqqəti bir vəziyyət olduğu açıq-aydın görünür. Bundan əlavə, dünya əhalisinin artması ilə paralel olaraq hər gün turizm fəaliyyətlərində iştirak edən və ya səyahət edənlərin sayında da davamlı artım müşahidə olunur. Bu artımın gedişatını illər ərzində Azərbaycana gələn turistlər əsasında nəzərdən keçirdikdə daha yaxşı anlamaq olar.

Turizmin sosial təsirləri

Turizmin sosial və mədəni təsirləri ilə bağlı araşdırmalar nəticəsində turizmin yerli əhalinin həyat səviyyəsinə müsbət təsir göstərdiyi qənaətinə gəlinmişdir (Sharpley, 2018). Ancaq İEÖ-də aparılan araşdırmalar göstərir ki, bir destinasiyada turizmin inkişaf səviyyəsi və təsiri artdıqca, yerli əhalinin turizmin təsirlərinə müsbət münasibəti də azalır. Bundan əlavə, tədqiqatlar bir sıra mənfi sosial təsirlərə istinad edərək vəziyyəti izah etməyə çalışmışdılar. Bu təsirlərə ətraf mühitdən istifadə və artan cinayət halları ilə bağlı əhali və turizm planlaşdırıcıları arasında olan münasibətlər aiddir.

Turizm sektoru iqtisadi təsirləri ilə seçilən və ya önə çıxan bir sektor olsa da, belə effektiv və daim artan bir sektorun həm milli, həm də beynəlxalq miqyasda cəmiyyətlərin sosial strukturlarına təsir göstərdiyini görməzdən gəlmək mümkün deyil (Berber, 2013; Deery və başqaları, 2012). Turizm cəmiyyətlərin və fərdlərin həm mədəni, həm də sosial cəhətdən bir-birləri ilə ünsiyyət qurmalarına və təsir etmələrinə imkan verir (Gürbüz 2002; Dönmez, 2011). Bu səbəbdən də turizmi yalnız iqtisadi baxımdan nəzərdən keçirmək, müsbət və ya mənfi iqtisadi təsirləri ilə qiymətləndirmək və turizmin digər təsirlərini nəzərə almamaq düzgün qiymətləndirmə olmaz. Bu səhvi dərk edən akademiklər öz perspektivlərini genişləndirmiş və turizm fenomeninin iqtisadi yönümlü qiymətləndirmələri ilə yanaşı daha əhatəli tədqiqatlar da hazırlamışdılar. Qlobal miqyasda milyardlarla insan turizm fəaliyyətlərində iştirak edir və bu kontekstdə turizm fəaliyyətləri ilə məşğul olan insanlar bir çox nöqtədə sosial dəyişikliyə və inkişafa məruz qalırlar. Turizm fəaliyyətinin milli və beynəlxalq səviyyədə gündən-günə genişlənməsi fərdləri həm sosial, həm də mədəni baxımdan bir-birinə yaxınlaşdırır və bütün dünyada qlobal sülh mühitinin yaranmasına şərait yaradır (Akova, 2016; Desboiles, 2018).

Sürətlə inkişaf edən turizm destinasiyalarında yaşayan yerli əhali turizm fəaliyyətlərinin və təcrübələrinin artması ilə bir növ bu fəaliyyətlərə cəlb olunur və bu, onların həyatında bəzi zəruri dəyişikliklərə səbəb olur. Turizmin aktiv şəkildə

həyata keçirildiyi destinasiyalarda yerli əhali kənd təsərrüfatı həyatından fərqli olaraq sənaye həyatına keçərək mədəni və sosial aspektlər baxımından yeni həyat tərzinə uyğunlaşır (Berber, 2013). Turizmin öz həyatına səmərəli şəkildə daxil edilməsi nəticəsində fərdlər birbaşa və ya dolayı yolla turizmlə məşğul olurlar. Məsələn, qadınların ev mühitini tərk edərək iş mühitində rol alması onların həm ailə həyatında, həm də sosial həyatda fərqli rollar almasına səbəb olmuşdur (Avcıkurt və digərləri, 2017).

Yerli əhalinin turistlərlə qarşılıqlı əlaqəsi və ünsiyyəti artdıqca onların dünya vətəndaşı olmaq, dünyaya inteqrasiya etmək imkanları da artır. Turizm yerli əhalinin yaşadığı sosial dəyişiklik prosesinin ən mühüm amillərindən biridir. Bu kontekstdə turizm sayəsində yerli əhalinin daxili dəyər mühakimələrindən qurtulması və ətrafı ilə ünsiyyət qurması üçün lazımi şərait yaranır (Berber, 2013). Bir destinasiyada yerli əhalinin destinasiyaya gələn turistlərə münasibət və davranışları destinasiyanın və turizmin inkişaf mərhələlərinə görə dəyişir.

Turizmin mədəni təsirləri

Mədəniyyət cəmiyyətdə həmin cəmiyyətə xas olan müəyyən davranış motivlərinin formalaşmasını təmsil edir (Scupin, 2020; Segre, 2019). Müxtəlif makroiqtisadi elementlər, yəni iqtisadi, hüquqi, siyasi və texnoloji məsələlər bu davranış modellərinə təsir göstərir (Bauman, 2013; Scupin, 2020). Bu motivlər zaman keçdikcə şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə çevrilir və bu xüsusiyyətlər cəmiyyətin bir çox üzvlərinin ortaq paylaşımı nəticəsində mədəniyyəti təşkil edir (Kim və McKercher, 2011; McKercher, 2020). Milli mədəniyyət fərdlər həmin cəmiyyətin tarixi, fəlsəfi, dini və sosial dəyərlərinə sahib olduqda yaranır (Verqori və Arima, 2020). Bununla belə, tədqiqatçılar mədəniyyətin tərfi ilə bağlı fərqli anlayışlara malikdirlər. Tarixi nöqteyi-nəzərdən, antropologiyanın yaranması ilə mədəniyyət anlayışı cəmiyyətdə yaşayan fərdlərin ənənəvi və davranış modelləri ilə əlaqələndirilmişdir (Scupin, 2020). Ümumiyyətlə, Hofstede mədəniyyəti bir qrup insanı digərlərindən fərqləndirən inanc sistemi kimi müəyyən edir. Bu kontekstdə Hofstede müxtəlif ölkələrdən olan şəxslərdən müsahibə götürərək və müxtəlif mədəniyyətlərarası fərqləri müşahidə

edərək mədəni çərçivə təqdim etmişdir. Bu mədəni çərçivə daha da inkişaf etdirilmiş və milli mədəniyyətin altı göstəricisi olduğu bildirilmişdir (Hofstede və digərləri, 2010). Bu altı göstərici güc məsafəsi (PD), kollektivizmə qarşı fərdiyyətçilik (IND), qeyri-müəyyənlikdən qaçınma (UA), kişiliyə qarşı qadınlıq (MAS), qısamüddətli və uzunmüddətli oriyentasiya (LTO) və məhdudiyyətlərə dözümlülük (INL) olaraq təsnifləşdirilir (McKercher,2011).

Turizmin təsirləri çərçivəsində diqqətdən kənar qalmamalı olan təsirlərdən biri də sektorun inkişaf etdiyi destinasiyalarda yerli əhalinin həyatında müşahidə oluna bilən mədəni dəyişikliklərdir. Araşdırmanın bu hissəsində turizmin səbəb ola biləcəyi mədəni təsirlərdən bəhs edilir. Turizmin mədəni təsirləri deyildikdə ilk ağla gələn təsirlər yerli xalqın dilində, adət-ənənələrində, dini dəyərlərində baş verə biləcək dəyişikliklərdir. Dəniz-qum-günəş turizmi qlobal miqyasda turizm fəaliyyətinin yarısından çoxunu əhatə etsə də, mədəni və irs turizmi ilə bağlı yanaşmalar günbəgün artmaqda davam edir (Timothy, 2011) və dünya tərəfindən beynəlxalq turizm istehlakının mühüm hissəsini təşkil edir. Bu rəqəm ümumi turizm fəaliyyətinin təxminən 40%-ni təşkil edir (Richards, 2018). Məsələn, təkcə Avropada mədəni və irs elementlərinin turizm fəaliyyətinin 50%-dən çoxunun mənbəyi olduğuna inanılır.

Turizm çərçivəsində nəzərdən keçirə biləcəyimiz mədəni turizm resursları ümumiyyətlə irs attraksionları, festivallar, bir bölgəyə xas tədbirlər, dini strukturlar, inanc dəyərləri, dillə əlaqəli qurumlar və dil xüsusiyyətləri, asudə vaxt və idman fəaliyyətləri, müasir və populyar mədəniyyət turizmidir. Sərvətlər, mədəni elementlər və yerli əhaliyə xas yemək və içki xüsusiyyətləri, adət-ənənələr, əl işləri, memarlıq strukturları, məşhur şəxslər mədəni turizm resurslarıdır. Türkiyə bu məqamlar nəzərə alınmaqla dəyərləndirilərsə, tarixi, etnik, dini, sosioloji, fəlsəfi və coğrafi xüsusiyyətləri ilə çox zəngin mədəni resurslara sahibdir. Lakin bu qədər zəngin mədəni elementlərə malik olsa da, turizmin planlaşdırılmasında onlardan səmərəli istifadə etdiyini söyləmək mümkün deyil. Turizmin bu qədər sıx yaşandığı

destinasiyalarda turizmin mədəni təsirləri müsbət və mənfi təsirlər olaraq iki başlıq altında müzakirə edilə bilər.

1.2. Turizm fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri və mərhələləri

Turizm sektoru keçmişdən bu günə həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin sıx marağına səbəb olan sektor olma xüsusiyyətini hələ də qoruyub saxlayır. Bunun ən mühüm səbəbi dünyada ən sürətlə inkişaf edən sektorlardan olmasıdır. Bu vəziyyət turizm sektorunun milli iqtisadiyyatlara verdiyi töhfəni önə çıxarmış və UNWHO-nun 2020-ci ildə dünya turizm gəlirinin 2 trilyon dollar olacağı təxmininin təsiri ilə hər bir ölkənin bundan pay almaq üçün mübarizə aparmasına səbəb olmuşdur. Turizm təklif potensialına mütənasib olaraq paylarını artırmalıdır. Turizm sektorunu inkişaf etdirməklə ölkələrin nail olmaq istədikləri hədəf inkişaf səviyyəsinə görə fərqlənə bilər. İnkişaf etmiş ölkələr (İEÖ) turizm sektorunun gəlir təsirindən faydalanmağa çalışarkən, inkişaf etməkdə olan (İEOÖ) və ya inkişaf etməmiş ölkələr bu sektorun gücündən valyuta qazanc əldə etmək və yeni iş imkanları yaratmaq istəyirlər. İEOÖ-in ixrac imkanları daha çox aralıq və investisiya mallarının idxalından asılı olduğundan, turizm sektoru bu idxal üçün tələb olunan valyutanın qazanılmasında mühüm yardım kimi qiymətləndirilir.

İnsanlar müvəqqəti olaraq yaşadıkları yerləri tərk edərək görməli yerləri gəzmək, istirahət etmək, əylənmək və öyrənmək kimi psixoloji və sosial-mədəni ehtiyaclarını ödədikləri başqa ölkələrə və ya bölgələrə gedirlər. Geniş iqtisadi təsirlərə malik olan və turizm adlanan bu hadisə günümüzün sivilizasiyasının əsas xüsusiyyətini təşkil edir (Uçkun, 2014). Turizm latınca “tornus” sözündən yaranıb və insanların bir ox ətrafında hərəkətini ifadə edir. Buradan "tur" şəklində ingilis, fransız və alman kimi ümumi dünya dillərinə çevrilmişdir ki, bu da insanların iş və ya əyləncə məqsədi ilə görməli yerləri dairəvi hərəkətlə ziyarət edib geri qayıtmasını nəzərdə tutur. Turizmlə bağlı tərif belədir: “Turizm, daimi yaşadığı yerdən başqa yerlərə tətillik, istirahət, əyləncə kimi ehtiyacların ödənilməsi məqsədi ilə edilən səyahət

və müvəqqəti yerdəyişmə hərəkətləridir”. Başqa bir tərifdə turizm “istirahət və ya işgüzar məqsədlər üçün bir yerdən başlayaraq müəyyən bir istiqamətə yönələn insan fəaliyyəti” kimi müəyyən edilir. Müxtəlif təriflərə görə turizm fəaliyyətini həyata keçirən şəxs turist adlanır. Turistin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Turist turizmi istiqamətləndirən və turizm hərəkətinin müəyyənedicisi olan şəxsdir.
- Turist daimi yaşayış məqsədi olmadan din, ailə münasibətləri, sağlamlıq, əyləncə, istirahət və ya asudə vaxt kimi qeyri-kommersiya məqsədləri ilə səyahət edən şəxsdir.
- Elmi, inzibati, diplomatik, dini, idman məqsədləri ilə və ya bu cür görüşlərdə iştirak etmək üçün səyahət edənlər də turist sayılırlar.
- Turist əsas məqsədi psixoloji məmnunluq olan, səyahəti zamanı iqtisadi istehlakçı sayılan, maddi gücü normal səviyyədə olan və vaxtı məhdud olan şəxsdir. Bir ölkəyə işləmək, məskunlaşmaq, uzunmüddətli təhsil almaq və tranzit sərnəşin kimi gedənlər turist sayılmır. Ən azı bir gecə qalan ekskursiyaçıları turist sayılırlar (Yağcı, 2013).

Bazar ölçüsü və iqtisadi potensialı ilə turizm bu gün dünyanın ən böyük sektorlarından biri hesab olunur. Bu səbəbdən bir çox dövlətlər, şirkətlər və təşkilatlar turizmi başa düşmək və inkişaf etdirmək və onun iqtisadi faydalarından daha çox faydalanmaq istəyirlər. Buna nail olmağın yolu turizmin bu gününü dərk etmək və gələcəklə bağlı proqnozlar verməkdir. Bununla belə, turizmi tam başa düşmək və qiymətləndirmək üçün inkişaf prosesini ətraflı bilmək lazımdır (Akoğlan və digərləri, 2013). Turizm bir bölgə üçün mühüm iqtisadi fəaliyyət kimi görülməzdən əvvəl, turizmin qəbul edilən təsirləri və inkişafı ilə bağlı çox az tədqiqat aparılmışdır (Mason və Cheyne, 2010).

Turizm məkanlarının təkamülünü təsvir etmək üçün keçmişdən bu günə qədər bir çox müxtəlif modellərdən istifadə edilmişdir. Pioner modeli W.Christaller təklif etmiş, sonra S.C.Plog və E.Cohen müxtəlif modellər yaratmışlar. Bununla belə, ən

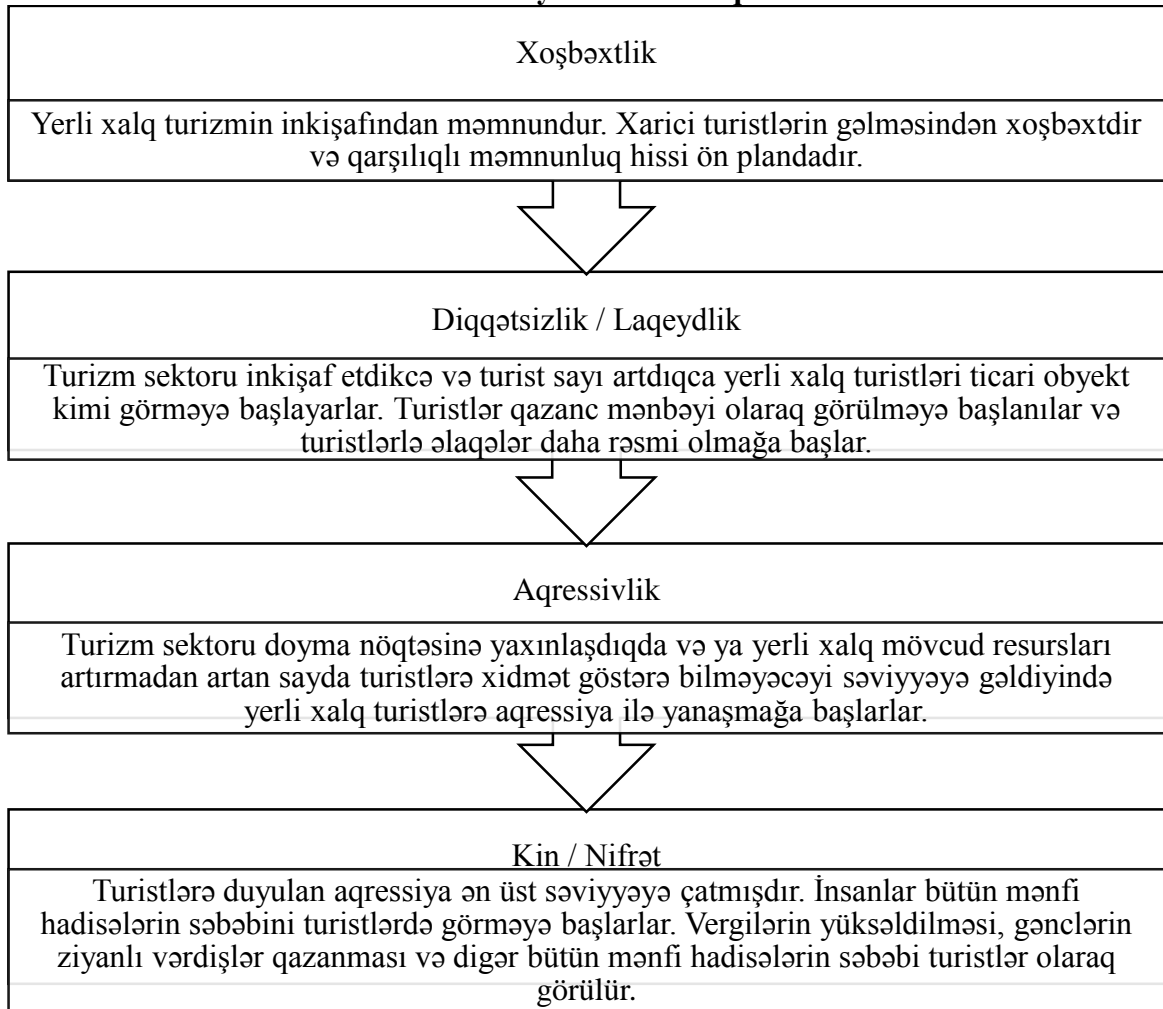
çox istifadə edilən model, 1980-ci ildə R.Buttler tərəfindən təklif edilən turizm bölgəsinin həyat dövrü modelidir ki, bu modeldə turizm məkanının inkişafı kəşf, iştirak, inkişaf, durğunluq, konsolidasiya ,canlanma və tənəzzül başlıqları ilə 7 mərhələdə araşdırılır. Model yerli əhalinin turizmdə iştirakındakı dəyişiklikləri, məsələn, ziyarətçilərin növü və sayı, mövcud infrastruktur, marketing və reklam strategiyaları, təbii və tikilmiş mühit, yerli əhalinin turizmə münasibəti kimi modelin müxtəlif mərhələlərində vurğulanır (Çetinkaya və Dedemen, 2013). Xülasə, modelin məqsədi; təyinatların dinamik təbiətinə diqqəti cəlb etmək, ümumi inkişaf prosesini tərtib etmək və təyinatların potensial azalmasının qarşısını ala biləcək müvafiq müdaxilələr (planlaşdırma, idarəetmə və inkişaf kimi) təklif etməkdir. Başqa sözlə desək, modelin əsas məqsədi destinasiyada turizm resurslarının idarə olunmasıdır (Cooper, 2011).

Turizmin inkişafı üçün digər mühüm araşdırma G.Doxey tərəfindən hazırlanan tolerantlıq modelidir. G.Doxey bir bölgədə turizmin inkişafı ilə yerli əhalinin münasibəti arasında əlaqənin olduğunu göstərir. Modeldə bölgəyə gələn turistlərin sayı artdıqca və turizm inkişaf etdikcə yerli əhalinin münasibətinin ümumilikdə mənfi istiqamətdə dəyişdiyi, turizmin sosial-mədəni və psixoloji təsirlərinin əsas götürüldüyü bildirilir. Doxey modeli (Sxem 1) turizmin sosial təsirlərinə əsaslanaraq turizmin inkişafı əsasında mərhələlər üzrə yerli əhalinin münasibətindəki dəyişiklikləri izah etmək üçün istifadə edilən ən geniş yayılmış modellərdən biridir (Harrill, 2014). Başqa sözlə, model turisti qəbul edən regionun sosial/psixoloji daşıma qabiliyyətini əks etdirir.

Model “xoşbəxtlik”, “laqeydlik”, “aqrəssivlik” və “kin/nifrət” adlı dörd mərhələdən ibarətdir (Saveriades, 2000: 149; Shafaei & Mohamed, 2015: 2). Turizmin inkişafı regionun sosial xüsusiyyətlərinin də dəyişməsinə səbəb olur. Yerli əhalinin turistlərin mövcudluğuna tolerantlığı kimi də təyin oluna bilən sosial daşıma qabiliyyəti, cəmiyyətin ziyarətçilərdən təsirlənməməsi səviyyəsidir. Psixoloji daşıma qabiliyyəti də adlandırılan bu konsepsiya turistik təcrübə nəticəsində əldə edilən ən

aşağı məmnuniyyət səviyyəsini təyin edir və turistlərin cəlb edilməsində qəbul etməyə hazır olduqları ən aşağı həzz səviyyəsidir. Başqa bir tərəfdə, psixoloji daşıma qabiliyyəti turistlərin turizm sahəsi cəlbediciliyini itirməyə başlamazdan əvvəl dözə biləcəyi sıxlıq səviyyəsidir.

Sxem 1: Doxeyin Tolerantlıq Modeli

Mənbə: Mathieson və Geoffrey, 1992

G.Doxeyin tolerantlıq modeli və R.Buttlerin turizm həyat dövrü modeli bir-biri ilə paralellik nümayiş etdirir (Faulkner və Tideswell, 1997). Tolerantlıq modeli əsasən sosial təsirləri, turizmin həyat dövrü modeli bütün iqtisadi, sosial və fiziki təsirləri əhatə edir. Mümkün uyğunlaşmada, əgər bir bölgədə turizmin inkişafı kəşf və ya iştirak mərhələsindədirsə, inkişaf mərhələsində laqeydlik, konsolidasiya və durğunluq

mərhələsində qəzəb və nəhayət, təyinat mərhələsindədirsə, yerli əhali xoşbəxt olacaq. Dirçəliş və ya tənəzzül mərhələsində yerli xalqın turistlərə nifrət və ya düşmənçilik bəsləyəcəyi güman edilir. Hər iki modelin əsas məqsədi gözlənilən mənfi təsirləri daha da artırmadan azaltmaq və turizm planlayıcılarına, yerli və milli idarələrə, turizmlə bağlı qərar qəbul edənlərə xəbərdarlıq edərək davamlı turizm üçün lazımi tədbirləri görməkdir ki, turizmdən təsirlənən biznes, turist və yerli əhali turizmin mənfi təsirlərindən ən az zərərlə çıxmasını təmin edə bilsin.

1.3. COVID-19 pandemiyasının turizm sektoruna təsirləri

Turistlərin hər hansı bir ölkəyə səfərinə təsir edən bir çox amillər vardır. Bunlardan bəziləri təyinat yerinin təbii və fiziki şərtləri, bəziləri isə siyasi, sosial və iqtisadi sabitliyi ilə formalaşır (Güvenek və Alptekin, 2015). Ona görə də destinasiyanın turistlər tərəfindən təhlükəsiz zona kimi qəbul edilməməsi turizm hərəkətlərinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu qavrayışa təsir edən ən mühüm amil ölkədəki böhrandır. Böhranlar müxtəlif amillərin təsiri altında yarana bilər. Epidemiyalar da böhranın səbəbləri sırasındadır. Məlumdur ki, ağır kəskin tənəffüs sindromu (SARS), quş qripi, donuz qripi (H1N1) və Ebola epidemiyaları turizm sektoruna mənfi təsir göstərir. Turizm sektoru baxımından sağlamlıq böhranlarının ən əhəmiyyətli mənfi nəticəsi destinasiyaya yönəlik tələbin azalmasıdır (Çeti və Ünlüönen, 2019).

2002-ci ildə ortaya çıxan və ümumilikdə 8000 nəfərin yoluxduğu SARS, başda Çin və Honq Konq olmaqla bir çox ölkənin nəqliyyat məhdudiyyətləri tətbiq etməsinə səbəb oldu. 2002-ci ilin noyabrında ilk xəstənin görünüşü ilə SARS tez bir zamanda bütün ölkəyə, daha sonra Cənub-Şərqi Asiyaya və dünyanın digər hissələrinə yayıldı (Zeng et al., 2005). Bu yeni yaranan yerli virusu qlobal epidemiyaya çevirən bu xəstəliyə tutulmuş bir səyahətçi idi. Çindən səyahət edən bir iş adamı xəstəliyi 23 fevral 2003-cü ildə Vyetnama köçürdü (Wilder-Smith, 2005). Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) təsirlənmiş ərazilərə gələn və geri qayıdan beynəlxalq turistlər xəstəliyin yayılmasına

səbəb olduqda, Quancjou və Honq Konq şəhərlərini yüksək riskli turizm istiqamətləri elan etdi (Mason və digərləri, 2005).

Turizm mühüm qlobal iqtisadi sektor olsa da, dünyanın istənilən ölkəsində və ya regionunda böhranlara çox həssasdır (Pforr və Hosie, 2018). Turizm tələbi təxirə salına bilən bir quruluşa malik olduğundan, təhlükəsizlik problemlərinə, iqtisadi böhrana və sağlamlıq problemlərinə qarşı çox həssas bir görüntü çəkir (Blake və Sinclair, 2013). Turizm də saxlanıla bilməyən bir məhsuldur, ona görə də fiziki mallar kimi gələcəkdə satış üçün saxlanıla bilməz. Bu gün rezervasiya olunmayan otaqlar, oturacaqlar, masalar sonradan satışa verilə bilməz. Keçmişdəki bir neçə misal (məsələn, 2008-ci il iqtisadi böhranı) istisna olmaqla, böhranların regional təsirləri olub və qlobal turizm hərəkətlərinə məhdud şəkildə təsir edəcək səviyyəyə çatıb. Təsiri və sürətini nəzərə alsaq, qlobal turizm sənayesinin əvvəllər də COVID-19 kimi böhranla üzləşdiyini söyləmək çətindir. COVID-19-un təsirinin 2008-ci il maliyyə böhranından yeddi dəfə daha dağıdıcı olacağı gözlənilir (Turizm İqtisadiyyatı, 2020).

Şübhəsiz ki, COVID-19-u digər epidemiyalardan fərqləndirən onun sürətlə və geniş yayılması, yoluxma prosesinin və müalicəsinin qeyri-müəyyənliyi, habelə məcburi səyahət tədbirləri səbəbindən turizmə birbaşa və qəfil təsiridir. Çində ortaya çıxan kimi, dünyada sərhədlər bağlanmazdan əvvəl səyahətlərin əksəriyyətinin təxirə salınması və ya ləğv edilməsi halları baş verdi (Wen et al., 2020). Bu qısamüddətli təsirlərə əlavə olaraq, COVID-19-un tarixdə ən böyük iqtisadi böhrana səbəb olacağı faktı təsirlərin müddəti və gücü ilə bağlı digər qeyri-müəyyənliklərə səbəb olub. Bu səbəbdən turizm epidemiyanın yayılması ilə bağlı nəqliyyat qadağaları kimi ani neqativlərlə yanaşı, digər uzunmüddətli problemlərlə də qarşılaşacaq. Turizm qismən dəbdəbəli (lüks) istehlak aləti olduğundan, bu pandemiyanın ilk təsirlənənlərdən biri və köçürülə bilən strukturu ilə bərpa olunan sonunculardan biri olacağı gözlənilir. Digər epidemiyalara nisbətən daha geniş və sərt səyahət məhdudiyyətləri səbəbindən dünyada turizm dayandı və məcburi hallar istisna olmaqla, bir çox ölkədə səyahətlər məhdudlaşdırıldı. Bir çox aviaşirkət və tur operatorları o cümlədən, yerləşdirmə

müəssisələri fəaliyyətlərini dayandırmalı oldu. Əyləncə və istirahət sənayesinə təsir edən bu genişmiqyaslı məhdudiyyətlər qlobal təchizat zəncirinin pozulmasına gətirib çıxardı (Boone, 2020).

SARS və MERS (yaxın şərq tənəffüs sindromu) epidemiyalarından fərqli olaraq, COVID-19 Çindən sonra bütün dünyaya sürətlə yayıldı. Epidemiyanın mərkəzi əvvəlcə Avropaya, sonra isə ABŞ-a keçdi və Çindən daha çox ölüm qeydə alınmışdır. Pandemiya ÜST tərəfindən martın 11-də elan edildikdən sonra əlavə sağlamlıq tədbirləri həyata keçirən ölkələrin sayı artıb ki, bu da beynəlxalq nəqliyyata əhəmiyyətli dərəcədə mane olur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya Turizm Təşkilatı(UNWTO) pandemiyanın aviasiya, dənizçilik və turizm sektorlarına təsirini nəzərdən keçirmək və bərpa üçün innovativ həllər təklif etmək üçün martın 25-də Böhran Komitəsi yaradıb. ÜST həm də bu komitədə texniki məsləhətçidir (ÜST, 2020). Bu komitənin iştirakçıları vəziyyətin inkişafı ilə bağlı tövsiyələri qiymətləndirmək və irəli sürmək üçün müntəzəm virtual görüşlər keçirərək qlobal əlaqələndirici təşkilatın bir hissəsinə çevrildilər. İştirakçıların vurğuladığı ən əhəmiyyətli məqam bu böhranın nə qədər davam edəcəyi və ya turizmə son iqtisadi və struktur təsirinin nə olacağı ilə bağlı heç bir əminliyin olmaması və milyonlarla insanın işsiz qalmaqdan narahat olmasıdır. Bundan əlavə, Komitə böhranın sosial təsirinin daxili turizmdən çox kənara çıxma biləcəyini, kiçik və orta biznesin dünya üzrə sənayenin 80%-ni təşkil etdiyi beynəlxalq icmalar üçün böyük narahatlıq yarada biləcəyini qeyd edib (UNWTO, 2020).

COVID-19-la bağlı ədəbiyyatları tədqiq edildikdə, turizm ümumiyyətlə COVID-19-dan ən çox təsirlənən əsas sektor kimi müəyyən edilir (Lew və digərləri, 2021). Aparılan araşdırmalarda turizm sektoru ilə bağlı bütün ölkələrin inkişafı baxımından sektorun əhəmiyyəti vurğulanır. Yenə də tədqiqatlar COVID-19 pandemiyasının turizmdə böyük risk yaratdığı fikri üzərində birləşir (Hudson, 2020).

D.Y.Aharon, J.Arie, E.Cohen və digərləri Amerika Birləşmiş Ştatları(ABŞ) hökumətinin COVID-19 ilə mübarizə üçün qəbul etdiyi ictimai tədbirlər və Amerika qonaqpərvərlik sənayesinin performansını arasında qarşılıqlı əlaqəni araşdırmışdır.

Onların araşdırması göstərdi ki, hökumət müdaxilələrinin əksəriyyəti qonaqpərvərlik sənayesinin gəlirlərinə mənfi reaksiya ilə əlaqələndirilir. Onlar COVID-19 pandemiyasının irəlilədikcə daha çox mənfi reaksiyalar inkişaf etdirdiyini və oxşar nümunələrin yerləşmə ilə sıx əlaqəli olan əyləncə və nəqliyyat kimi digər sənayelər üçün də aşkar edildiyini bildirmişdirlər.

Y.Acar COVID-19 pandemiyasının cari və gələcək dövrlərdə turizm fəaliyyətlərinə mövcud və mümkün təsirlərini qiymətləndirmək məqsədi daşıyan araşdırması nəticəsində yeni koronavirusun milli iqtisadiyyatlarda təsirlərinin uzun müddətli zərərlərə səbəb olacağını və turizm sektorunun bu zərərlərdən birbaşa mənfi təsirlənəcəyini bildirir.(Acar Y.,2020) Eyni məqsədlə edilən başqa bir araşdırmada G.Çetin və S.Göktepe Covid-19 virusununun keçmişdə yayılan xəstəliklərlə müqayisədə sürətlə inkişaf etdiyini ,bütün dünyada turizm sektoruna dərinlən təsir etdiyini, epidemiya tamamilə aradan qalxsa belə turizmə vurduğu zərərin qalıcı dəyişikliklərə səbəb olacağını, daxili turizmə üstünlük veriləcəyini, fərdi turizm yanaşmalarının ön planda olacağını ifadə etmişdirlər. (Çetin G. və Göktepe S.,2021)

D.Gürsoy və digərləri tərəfindən COVID-19 pandemiyasının turizm və qonaqlama sənayesinə təsiri ilə bağlı hərtərəfli araşdırma aparılmışdır. Tədqiqatda mövzu iqtisadi, sosioloji və psixoloji baxımdan müzakirə edilir. Tədqiqatdakı kritik nümunə tədqiqatları həm sənayedə iştirak edən şəxslərə, həm də hökumətə və pandemiyanın yaratdığı daha geniş məsələlərə beynəlxalq reaksiyalara mikro təsirləri araşdırmaq üçün istifadə edilmişdir. Araşdırmanın fəsillərində turizm və qonaqlama təşkilatlarının marketinq strategiyaları, o cümlədən destinasiya markası və yenidən nəzərdən keçirilməli yollar vurğulanır. Bundan əlavə, bu araşdırmada əvvəlki pandemiyanın turizm sektoruna təsiri və bunun gələcək tətbiqlərə necə istiqamət verə biləcəyi qeyd olunur, bu mövzuda ətraflı məlumat verilir və pandemiyanın iqtisadi təsirləri təhlil edilmişdir. Bu araşdırma COVID-19-un turizm işçi qüvvəsinə, turizm işçilərinin psixologiyasına, təchizat zəncirlərinə və gəlirlərinə necə təsir etdiyinə əsaslanaraq turizmin idarə edilməsi üçün lazım ola biləcək dəyişiklikləri

vurğulamaq baxımından vacibdir. Bu araşdırma turizm tədqiqatları, biznes və menecment sahələrində çalışan alimlər üçün vacib mənbə ola bilər. Bundan əlavə, tədqiqat COVID-19 pandemiyasına necə reaksiya veriləcəyini daha yaxşı başa düşmək istəyən turizm və qonaqlama sənayesi üzrə idarəetmə heyəti üçün faydalı mənbədir (Gursoy D və digərləri, 2021).

C.M.Hall və digərləri istehlakçılar alışdıqları mallarda, xidmətlərdə və rahatlıqlarda xarici hadisə nəticəsində dəyişiklik yaşadıkları zaman baş verəcək məkan və zaman dəyişikliyi, eləcə də bu dəyişiklik nəticəsində istehlakın necə dəyişəcəyini Yeni Zelandiya nümunəsi üzrə qiymətləndirmişdirlər. Tədqiqat nəticəsində istehlakçıların xərcləmə modellərinə əsaslanan istehlakın məkan və müvəqqəti yerdəyişməsinə dair sübutlar təqdim olunmuşdur. Bəzi istehlak kateqoriyalarında artan xərclərin dəlilləri stoklama davranışlarını təsdiqləyir və araşdırmaya görə, qonaqlama sənayesi təcrid olunma səbəbindən istehlakçı xərclərində kəskin azalma görülmüşdür.(Hall.C.M.,2020)

Higgins Desbiolles araşdırmasında COVID-19 epidemiyasının turizm sənayesini və onun fəaliyyət göstərdiyi konteksti dəyişdirmək potensialına malik olduğunu bildirdi. Onun sözlərinə görə, dünyanın bir çox yerində səyahət, turizm, yerləşdirmə və fəaliyyətlərin dayandırılması ilə ortaya çıxan bu global böhran tarixi bir çevirici olaraq ani imkanları ortaya çıxarmaq imkanı verir. COVID-19 pandemiyasının yaratdığı böhran, turizmi gələcək üçün daha yaxşı bir yola doğru yenidən düşünmək və yenidən qurmaq üçün nadir və əvəzolunmaz bir fürsət təqdim edə bilər. Bununla belə, təkə turizmə məsuliyyətli yanaşmalar belə bir sıfırlamaya nail olmaq üçün kifayət qədər imkan təqdim etməyəcək. Əvəzində belə bir baxış yerli icmaların və yerli xalqların hüquq və maraqlarına əsaslanaraq turizmi yenidən müəyyən edən və istiqamətləndirən icma mərkəzli turizm çərçivəsini tələb edir. Nəzəri olaraq, bu cür yanaşma turizmin ictimai rifaha diqqət yetirməklə “ictimailəşdirilməsi” üsulunu ehtiva edir. Bu, turizmin planetin sosial və ekoloji sərhədlərinə cavabdeh olması üçün lazımdır.

S.Hudson COVID-19-un turizm sənayesinə pis zərbə vurduğunu, pandemiya səbəbiylə beynəlxalq turist gəlişi UNWTO-ya görə 2020-ci ildə dünya üzrə 74% azaldığını, milyonlarla insan işsiz qaldığını, bundan sonrakı dövrdə sənayenin yavaş-yavaş bərpa olunacağını, lakin səyahət etməyin əsla bir daha əvvəlki kimi olmayacağını ifadə etmişdir. S.Hudson araşdırmasında COVID-19 böhranının necə yarandığını və onun səyahət, turizm və qonaqlama sənayələrinə dağıdıcı təsirlərini araşdırıb. Beynəlxalq nümunələrlə dolu araşdırmasında o, böhranın əvvəlindən sektorun necə reaksiya verdiyini araşdırdı və bazara verdiyi mesajı, böhranın təsirlərinə və mümkün gələcəyə toxundu. Araşdırmada, COVID-19 epidemiyası və səyahətin niyə ayrılmaz şəkildə əlaqəli olduğu, sənayenin müxtəlif alt sektorlarının böhrana necə uyğunlaşdığı, böhrana cavab olaraq təşkilatlar tərəfindən hansı böhran kommunikasiya strategiyalarından istifadə edildiyi, səyahət edənlərin böhrandan necə təsirləndiyi, pandemiyanın sosial, iqtisadi və ekoloji təsirləri və COVID-19 sonrası səyahətin, yəni turizmin gələcəyi üzərinə fokuslanılmışdır.(Hudson S.,2020)

A.Lew və digərləri (2021) COVID-19 pandemiyasının qlobal miqyasda səyahət və turizmi necə dəyişdirdiyinə diqqət yetirmişdir. Araşdırmada tədqiqatçılar iddia edirlər ki, COVID-19-un səbəb olduğu dağıntılara baxmayaraq, davam edən böhranda turizm sənayesini turizmlə məşğul olanlar, turistlər və ev sahibi icmalar üçün daha ümidli gələcəyə töhfə verən müsbət sənayeyə çevirmək imkanı var. Onların fikrincə, dünya COVID-19-un kölgəsindən çıxaraq normala qayıtmaq mümkün olmayacaq. Əksinə, bu, qismən insanların COVID-19-dan sonrakı dövrdə səyahət etmələri və bir-birləri və onların ətrafları ilə qarşılaşma tərzinin dəyişməsi ilə idarə olunan qlobal transformasiya vizyonuna nail olmaqdan ibarətdir.(Lew A.,2021)

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) verdiyi proqnozda epidemiyanın təsirinə və yayılmasına nəzarət üçün görülən tədbirlərin mənfi şok yaradacağı və nəticədə effektiv tələbin zəifləməsinə, inamın azalmasına, gəlir itkisinə səbəb olacağı bildirilir. İşdən çıxarılan işçilər və buna görə də səyahət və turizm xidmətlərinə tələbin azalması baş verəcək (OECD, 2020).

Dünya Turizm və Səyahət Şurasının (WTTC) 2020-ci ildə verdiyi açıqlamalara görə, bu epidemiya qlobal ÜDM-in təxminən 10%-ni təşkil edən turizm sənayesində dünya üzrə 100-120 milyon insanı işsiz qoya biləcəyi, səyahətləri azaldacağı və turizm ÜDM-i 2020-ci ildə 2,1 trilyon dollar zərər ola biləcəyi ifadə edilmişdir (WTTC, 2020). Bundan əlavə, UNWTO, görülən son tədbirlər (karantin tədbirləri, səyahət qadağaları və Avropa Amerika, Afrika və Yaxın Şərqi bir çox ölkələrinin əksər hissəsində beynəlxalq turizmin 50%-ni təmsil edən sərhədlərin bağlanması), SARS ssenarisinin yaşandığı 2003-cü ildə qlobal səyahət və mövcud fasilələrin miqyası və dinamikası, COVID-19-un coğrafi yayılması və onun potensial iqtisadi təsirləri nəzərə alınmaqla, beynəlxalq turist səfərlərinin 2020-ci ilin yanvarında proqnozlaşdırılandan 20-30% az olacağını bildirmişdi (UNWTO, 2020).

Tourism Economics tərəfindən nəşr olunan hesabatda qlobal səyahətlərdə təxminən 39% azalmanın ardından epidemiyanın səyahətlərə təsirinin 8 ay davam edə biləcəyi, 2021-ci ildə sürətli bir canlanma gözlənilməsi, 2019-cu ilin rəqəmləri isə 2023-dən əvvəl əldə edilə bilməyəcəyi ifadə edilmişdi. Bundan əlavə, daxili səyahətlərdə 23% azalma gözlənilirdi. Ölkədaxili səyahət məhdudiyyətləri beynəlxalq məhdudiyyətlərdən daha tez qaldırılacağından, bunun bəzi əvəzətlər yaradacağı da qeyd edilmişdi (Trimble et al., 2020).

Qlobal aparıcı göstəricilər də turizm xərclərinin uzunmüddətli və kəskin şəkildə azalacağını göstərirdi. COVID-19 ilə əlaqədar milli (liqalar, konfranslar) və beynəlxalq (konqreslər, olimpiadalar) tədbirlərin ləğv edilməsi turizm sənayesinə mənfi təsir göstərmişdir. Bundan əlavə, iş səyahətlərində istifadə olunmağa başlayan rəqəmsal görüş mühitləri səbəbiylə səyahətlərin azalmasında daha sürətli eniş yaşanmışdır.

II FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASININ ÜMUMDÜNYA TURİZM FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

2.1. COVID-19 pandemiyasının dünya miqyasında turizm sənayesinə təsirinin tədqiqi

Turizm sənayesi keçmişdən bu günə bütün dünyada milyonlarla insan üçün dolanışiq mənbəyidir. Bundan əlavə, turizm milyardlarla insana həm öz mədəniyyətlərini təbliğ etmək, həm də müxtəlif mədəniyyətləri tanımaq imkanı verir. Turizm dünyanın bəzi ölkələri üçün yüksək dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Əslində, bu ölkələrin ümumi daxili məhsulunun 25%-ə yaxınını turizm sektoru təmin edir. Bundan əlavə, turizm dünya iqtisadiyyatının ilk 3 sektoru sırasındadır. Turizm sektoru çox tez təsirlənən və böhran vəziyyətlərində tez reaksiya verə bilən dinamik bir quruluşa malikdir (Blake və Sinclair, 2013; Acar, 2020; Çetin və Göktepe, 2021; Hudson, 2020).

2020-ci ilin mart ayının əvvəlindən bütün dünyada hiss olunmağa başlayan COVID-19 pandemiyası dünyanın demək olar ki, bütün qitələrində turizm də daxil olmaqla bir çox sektora dərinlən təsir edib. Bu dövrdə insanlar turizm sektoruna inamı itirdi. Əslində pandemiya kimi birdən-birə baş verən gözlənilməz vəziyyətlər və hadisələr baş verdikləri turizm bölgələrində turizmə olan inamı azaldır (Çeti və Ünlüören, 2019; Karakaş, 2020; Seyfi, Hall və Şabani, 2020). Sektora inamın azalması insanların tətillərini təxirə salmasına səbəb olmuş və ölkələr bu vəziyyətdən təsirlənmişdir. COVID-19 pandemiyasının təsirlərini heç də hər ölkə eyni sürətlə hiss etməyib. Bununla belə, demək olar ki, pandemiya zərər görməmiş ölkə qalmayıb. İlk növbədə iqtisadiyyatı turizmdən asılı olan ölkələr ciddi ziyana düşüb. Onların əksəriyyəti inkişaf etməkdə olan ölkələr və zəif inkişaf etmiş ölkələrdir. Bu ölkələr də daxil olmaqla bütün dünyada turizmdə, xüsusən də yerləşdirmə sektorunda iqtisadi, sosial və psixoloji problemlər ortaya çıxmışdır (Gürsoy, Sarıışık və s., 2021). Hətta torpaqdan təcrid olunmuş bir coğrafiyada yerləşən Yeni Zelandiyada belə, COVID-19 səbəbiylə xidmət sektorunda zərərlər qeydə alınmışdır (Hall C.M. et al., 2020).

Koronavirus (COVID-19) pandemiyası 2020-ci ildə qlobal turizm sənayesini alt-üst etdi. Nəticədə, 2020-ci ildə dünya üzrə beynəlxalq turist sayı əvvəlki ilə nisbətən təxminən 74 faiz azaldı. Ən böyük azalma isə Asiya və Sakit Okean regionunda baş verdi, belə ki bu bölgəyə beynəlxalq uçuşlarla gələn turistlərin sayında 84 faiz azalma yaşandı (<https://data.worldbank.org/>).

Koronavirus (COVID-19) pandemiyası 2020-ci ildə turizm sənayesinə ağır zərbə vurdu, çünki bir çox hökumətlər tərəfindən qəbul edilən fəvqəladə tədbirlər beynəlxalq səyahətləri kəskin şəkildə dayandırdı. Nəticədə, ABŞ-ın 2020-ci ilin yanvar-oktyabr ayları arasında turizm gəlirlərinin təxminən 147 milyard ABŞ dolları itkisi qeydə alındığı təxmin edilir. İspaniya isə turizm gəlirlərində ikinci ən yüksək azalma göstərmiş və bu dövr ərzində təxminən 46,7 milyard ABŞ dolları itirib.

Cədvəl 1: Yanvar - Oktyabr 2020 arasında koronavirus (COVID-19) pandemiyası səbəbilə turizm gəlir itkisinin ən yüksək olduğu ölkələr

Ölkələr	Turizm üzrə gəlir itkisi, mln dollarla
ABŞ	-147,245
İspaniya	-46,707
Fransa	-42,036
Tayland	-37,505
Almaniya	-34,641
İtaliya	-29,664
Böyük Britaniya	-27,889
Avstraliya	-27,206
Yaponiya	-26,027
Hong Kong	-24,069
Çin	-23,216
Türkiyə	-21,350
Hindistan	-16,753
Avstriya	-14,608
Meksika	-13,683
Kanada	-12,634
Malaziya	-12,517
Azərbaycan	-5,856

Mənbə: Statista Research Department, Yanvar 2022 (www.statista.com)

Statistik araşdırmalar departamentinin yanvar 2022 tarixli göstəricilərinə əsasən Cədvəl 1-də dünya ölkələri üzrə turizm gəlir itkisinin məbləğləri əks etdirilmişdir.

Statistikaya əsasən ən yüksək gəlir itkisi ABŞ-da qeydə alınmışdır (-147,245 mln USD). Azərbaycanda bu siyahıya əsasən turizm üzrə gəlir itkisi -5,856 mln USD təşkil edir.

Pandemiya ilə ortaya çıxan sağlamlıq və iqtisadi böhranlar hökumətləri öz əhalisini qorumaq üçün tədbirlər görməyə sövq etdi və bu tədbirlər çərçivəsində uzun müddət demək olar ki, hər bir ölkədə son dərəcə sərt məhdudiyyətlər və komendant saati tətbiq edildi. Bu səbəbdən ölkədaxili səfərlərə yanaşı, ölkələr arasında səfər və hava nəqliyyatı dayandırılmışdır. Çünki böyük əhali kütlələri hava nəqliyyatı sayəsində ölkələr arasında hərəkət edir. Pandemiyanın yayılmasının dayandırılması hava nəqliyyatının dayandırılmasını zəruri etdi. Qəfil meydana çıxan COVID-19 pandemiyası xüsusilə turizm sektorunda indiyədək görünməmiş böhrana səbəb olmuşdur (Findlater və Bogoch, 2018; Kervankıran və Bağmancı, 2020). Dünyanın ən inkişaf etmiş iqtisadiyyatına sahib olduğu bilinən ABŞ-ın COVID-19 ilə mübarizə çərçivəsində gördüyü tədbirlər, xüsusilə də yerləşdirmə sənayesinin gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olub. Oxşar vəziyyətlər ABŞ-da yaşayışla bağlı əyləncə və nəqliyyat kimi digər sektorlarda da yaşanmışdır. COVID-19 11 sentyabrdan sonra ABŞ üçün ikinci ən mühüm tarixi böhrana çevrilmişdir (Aharon, Arie və digərləri, 2021).

Yaşanan böhran nəticəsində dünya ölkələri zərərə və tənəzzülə uğramış iqtisadiyyatlarını dirçəltmək üçün yeni tədbirlər həyata keçirməyə başladılar. Turizm də daxil olmaqla bütün iqtisadi sektorlarda yeni istiqamətlər üzrə fəaliyyət planları hazırladılar . Bu prosesdə turizm sektorunu və turizmlə bağlı bir çox sektorların fəaliyyətini bərpa etmək və inkişafın yeni mərhələsi üçün tədbirlər görmək bütün ölkələr üçün prioritetə çevrilmişdir. Pandemiyadan sonra turizm sektoru yenidən qurulma prosesinə girmişdir. Bu prosesdə yeni istiqamətlər, yeni turizm yanaşmaları, turizmdə ölkə tərəfdaşlıqları və davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi əsas məsələlər olmuşdur.

Turizm sektoru tələbatın mənfi təsirlərini tez hiss edən dinamik bir sektordur (Acar, 2020). Dünyada ümumi məşğulluğun 1/11-i turizm sektorunda həyata keçirilir (Şit, 2016). Turizm xüsusilə işsizliyin yüksək olduğu ölkələr üçün iqtisadi inkişafı təmin edən mühüm sektordur. Bu kontekstdə turizm sektoru xüsusilə kənd/rayon/qəsəbə yerlərində yaşayan insanların gəlirlərinin artırılması və onların yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması baxımından əhəmiyyətli və gəlir gətirən bir sektordur (Kadanalı və Yazgan, 2012).

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra bütün dünyada ən sürətli inkişaf edən sektorlardan biri də turizmdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) məlumatlarına görə, 1950-ci illərdə 25 milyon beynəlxalq səfər edildiyi halda, 1990-cı illərdə bu rəqəm 500 milyonu, 2011-ci ildə isə 1 milyardı keçib. İnkişaf prosesini stabil şəkildə davam etdirən turizm sektorunun COVID-19 pandemiyasına qədər artım tempi illik 4% civarında olduğu halda, sektor 2019-cu ildə 3,8% artmış, 2019-cu ildə edilən səfərlərin sayı 1 milyard 461 milyona çatmışdır. Qlobal turizm gəliri isə 1,5 trilyon ABŞ dolları civarında olub.

Beynəlxalq turist səfərlərinin sayında 2020-ci ilin dekabr ayı -84%,2021-ci ilin dekabr ayında isə -65% azalma yaşanmışdır.UNWHO 2022-ci ildə isə azalma -50%/-63% olacağını proqnoz edir.(UNWTO, yanvar 2022, <https://www.unwto.org/tourism-data/international-tourism-and-covid-19>)

COVID-19 pandemiyası bütün dünyada səhiyyə ilə yanaşı bir çox sektora təsir göstərməklə sosial-iqtisadi problemlərə səbəb olmuşdur. Pandemiyanın səbəb olduğu ölüm hallarını və yoluxmaları azaltmaq məqsədilə dövlətlər səyahət məhdudiyyətləri, komendant saatları, maskalardan istifadə öhdəliyi, sosial məsafə və karantin tədbirləri kimi tədbirlər görməli idi. Yuxarıda qeyd olunan tədbir və məhdudiyyətlər istehsal və istehlak ciddi və mənfi təsir göstərmiş, iqtisadi fəaliyyətin yavaşlamasına və ya dayanmasına səbəb olmuş, qlobal kontekstdə isə iqtisadi tənəzzülə səbəb olmuşdur. Müvafiq olaraq, turizm fəaliyyəti 2020-ci ilin mart ayından etibarən əhəmiyyətli dərəcədə yavaşlamışdır.

COVID-19 pandemiyası səyahət məhdudiyyətləri səbəbindən ən ciddi təsir turizm sektoruna göstərmişdir. İstər ölkə daxilində, istərsə də ölkələr arasında görünməmiş səyahət məhdudiyyətləri və komendant saatları bu dövrə qədər qlobal iqtisadiyyatda ən böyük dalğalanmaya səbəb oldu. Müvafiq olaraq, turizm fəaliyyəti də 2020-ci ilin mart ayından etibarən əhəmiyyətli dərəcədə yavaşlamışdır.

Ölkələrin əhalisi, yoluxma sayı, ölənlərin sayı və s. Məlumatlar qiymətləndirildikdə demək olar ki, pandemiyanın daha çox insan hərəkətliliyinin intensiv olduğu qitələrdə, bölgələrdə və ölkələrdə müşahidə olunur. Xüsusilə dünyanın ən əhəmiyyətli turizm bölgələri arasında yer alan Aralıq dənizi və Avropa destinasiyaları ilə Mərkəzi və Şimali Amerika destinasiyaları turizm hərəkətlərinin azalması səbəbindən pandemiya prosesindən mənfi təsirlənmişdir.

UNWTO-nun məlumatları çərçivəsində 27 aprel 2020-ci il tarixinə qlobal miqyasda 217 istiqamətin 156-da beynəlxalq turizm tamamilə dayanmışdır. Avropa qitəsindəki destinasiyaların 83%-i beynəlxalq turizm üçün sərhədlərini tamamilə bağlamış, bu göstərici Amerika qitəsində 80%, Asiya və Sakit okeanda 70%, Yaxın Şərqdə 62%, Afrikada isə 57% təşkil edir. Ümumdünya Səyahət və Turizm Şurası COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar turizm sənayesinin dünyanın ümumi ümumi milli məhsuluna təsirinin 2,7 trilyon ABŞ dolları azalacağını və qlobal kontekstdə sektorun səbəb olacağı məşğulluq itkisini açıqlayaraq 100,8 milyon nəfər olacağını qeyd etmişdir. (<https://www.unwto.org/news/covid-19-world-tourism-remains-at-a-standstill-as-100-of-countries-impose-restrictions-on-travel>)

Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyasının (IATA) məlumatına görə, 2020-ci ildə sərnişin gəlirlərinin 2019-cu illə müqayisədə 252 milyard dollar azalacağı bildirilmişdir. Beynəlxalq Hava Limanları Şurası (ACI) da pandemiya səbəbindən 2020-ci ildə 76 milyard dollardan çox itki olacağını açıqlamışdı. COVID-19 pandemiyası zamanı otel müəssisələri ya fəaliyyətini dayandırmış, ya da az sayda turisti qəbul etmişdir. Buna görə də 2020-ci il üçün sektorun gəlir proqnozlarının əhəmiyyətli dərəcədə azalacağı proqnozlaşdırılırdı

[\(https://www.iata.org/en/youandiata/travelers/health/\)](https://www.iata.org/en/youandiata/travelers/health/). Otellərin doluluq məlumatlarında 2020-ci ilin mart ayında dünyada mehmanxana bizneslərinin doluluq nisbətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldığı müşahidə edilib. Avropa qitəsində, 2020-ci ilin mart ayında otellərin cəmi 26,3% doluluq nisbəti ortaya çıxdı. Bu göstərici İkinci Dünya Müharibəsindən bəri ən aşağı göstəricidir. Turizm sektorunda fəaliyyət göstərən turizm agentlikləri və turoperatorlar pandemiyadan ən çox zərər çəkən sektorlar sırasındadır. Əslində, otel və səyahət rezervasiyaları edən demək olar ki, bütün müştərilər bu müddət ərzində rezervasiyalarını ləğv etmiş və ya təxirə salmışdılar.

COVID-19 pandemiyasına nəzarət etmək üçün həyata keçirilən səyahət qadağaları və sərhəd keçidlərinin bağlanması ilə böhran vəziyyətlərindən sürətlə təsirlənən bir sektor olan turizm sektorunun COVID-19 şəraitindən ciddi şəkildə təsirləndiyi və qısa müddətdə əvvəlki vəziyyətinə qayıda bilməyəcəyi proqnozlaşdırılırdı. Bütün turizm şirkətlərinin milli və beynəlxalq səviyyədə fəaliyyətinin dayanması səbəbindən turizm sektorunda çalışan insanlar işsiz qalmışdılar.

UNWTO 2020-ci ilin iyul ayında 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə beynəlxalq turizm səfərlərində 81%, avqustda isə 79% azalma olduğunu bildirdi. Bu çərçivədə pandemiyanın 8 aylıq dövründə beynəlxalq turizm səfərləri çərçivəsində reallaşan gəlir itkisi -70% səviyyəsinə çatmışdır. Bu məlumatlara görə, pandemiya prosesinin ilk 8 ayında beynəlxalq səyahətlərin sayı 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 700 milyon nəfər azalmışdır. Bu prosesdə beynəlxalq turizmdə gəlir itkisi 730 milyard ABŞ dolları səviyyəsində olmuşdur (UNWTO, 2021).

Qlobal turizm sektorundakı azalma OECD tərəfindən də qiymətləndirilmişdir. COVID-19 pandemiyası OECD tərəfindən "görünməmiş böhran" kimi təsvir edilmişdir. Bununla əlaqədar OECD, COVID-19 epidemiyasının 2020-ci ilin dekabrına qədər nəzarət altına alınma bilməməsi halında qlobal turizmdə itkilərin 80%-ə çata biləcəyini bildirmişdir (<https://www.oecd.org/coronavirus/en/policy-responses>).

2.2. Postpandemiya dövründə beynəlxalq turizmin mövcud vəziyyəti və onun qiymətləndirilməsi

Tədqiqatın məqsədi 2020-ci ilin mart ayında ortaya çıxan COVID-19 pandemiyasının turizmə necə təsir etdiyini, bu təsirin turizmdə hansı dəyişikliklərə və ya çevrilmələrə səbəb olduğunu və pandemiyanın hansı turizm yanaşması/yanaşmalarını quracağını araşdırmaqdır. gələcəkdə. Bu məqsədlə tədqiqat çərçivəsində müəyyən edilmiş tədqiqat sualları bunlardır:

- COVID-19 pandemiyasının turizmə əsas təsiri nədir?
- Pandemiya turizmdə hansı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur?
- Başda turizm destinasiyaları olmaqla, gələcəkdə turizmin əsas dinamikaları pandemiyanın təsiri ilə nəyə və hara istiqamətlənəcək?
- Pandemiya turizm üçün yaxşı fürsətdir, yoxsa təhlükədir?

Müəyyən edilmiş tədqiqat suallarına cavab vermək üçün tədqiqat çərçivəsində keyfiyyətli tədqiqat metodlarından olan ədəbiyyat araşdırması və sənəd təhlili üsullarından istifadə edilmişdir. Araşdırmada elmi məqalə və kitablardan ibarət 50 nəşr araşdırılmış və bu nəşrlərdən əldə edilən məlumatlar müqayisəli şəkildə şərh edilmiş və yeni qiymətləndirmələr aparılaraq turizmin gələcəyi ilə bağlı təkliflər verilmişdir.

Məlumdur ki, 2020-ci ildə beynəlxalq turizm artımı 75% azalıb. Bu azalma turizm sektorunu pandemiyaadan ən çox təsirlənən sektorlardan birinə çevirdi. Bu araşdırmanın məqsədi COVID-19 pandemiyasının turizmə necə təsir etdiyini, bu təsirin turizmdə hansı dəyişikliklərə və ya çevrilmələrə səbəb olduğunu və pandemiyanın gələcəkdə hansı turizm yanaşmaları quracağını araşdırmaqdır. Bu məqsədlə tədqiqat çərçivəsində müəyyən edilən araşdırma sualları: COVID-19 pandemiyasının turizmə əsas təsiri nədir? Pandemiya turizmdə hansı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur? Başda turizm destinasiyaları olmaqla, gələcəkdə turizmin əsas dinamikaları pandemiyanın təsiri ilə nəyə və hara istiqamətlənəcək? Pandemiya

turizm üçün fürsətdir, yoxsa təhlükə? Tədqiqatda keyfiyyətli tədqiqat metodlarından ədəbiyyat təhlili, analiz-sintez və sənəd təhlili üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat sualları çərçivəsində aparılan tədqiqat zamanı aşağıdakı suallara cavab tapılmaq məqsədilə təhlillər aparılmışdır.

İlk suala və analiz-sintez üsulu ilə aparılan tədqiqata əsasən “COVID-19 pandemiyasının turizmə əsas təsirləri nələrdir?” sualına nəzər yetirək.

Turistlərin ölkə daxilində və ya ölkələr arasında səyahəti bir çox amillərdən təsirlənə bilər. Bu amillər arasında pandemiyalar baş verdiyi dövrlərdə turizm fəaliyyətlərinə az-çox təsir göstərir. Pandemiyanın yaratdığı güvən problemi turizmin qarşısındakı ən böyük maneə olaraq görülür. Etibarsızlıq ziyarətçilərin təsəvvürlərində də özünü göstərir və beləliklə, bəzi istiqamətlər “güvənsiz yerlər” kimi qəbul edilir. Dünya tarixində bu istiqamətdə müəyyən böhranlar olmuşdur. Bunlar arasında SARS, MERS, Ebola, İspan qripi kimi bəzi epidemiyaları misal göstərmək olar. Bununla belə, COVID-19 bunlardan daha dərin böhrana səbəb oldu. Məhz, Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) məlumatlarına görə, 2019-cu ilin sonunda dünya ticarətinin təxminən 8%-ni turizm sektoru təşkil etmişdir (ÜTT, 2020).

Pandemiyadan əvvəl turizm ciddi məşğulluq yaradan, bir çox sektorlarla əlaqəli olan və yaratdığı dəyər zənciri ilə milyonlarla insanın fəaliyyətini təmin edən bir sektor idi. Ancaq pandemiya ilə birlikdə ilk dəyişiklik ölkə daxilində və xaricdə hərəkətliliyin dayandırılması ilə baş verdi. Bu hərəkətin məhdudlaşdırılması nəticəsində ilk dəfə olaraq ölkənin sərhədləri bağlandı. Bunun ardınca otellər və digər turizm obyektləri bağlandı. Sonrakı dövrdə hava nəqliyyatı tamamilə dayandı. Nəticədə, qeydlərə görə, beynəlxalq turizm səyahətləri təxminən 60% azalma qeydə alınmışdır. Bu vəziyyət dünyanın bir çox ölkəsində olduğu kimi Azərbaycanda da öz təsirini göstərdi və sektor 2009-cu il böhranı ilə müqayisədə 3 dəfədən çox dəyər itirdi. 2020-ci ildə ölkəyə gələn turistlərin sayının əhəmiyyətli dərəcədə azalması ilə beynəlxalq turizm artımının 74% azaldığı qeyd edilmişdir (Şəkil 1).

<https://www.unwto.org/news/tourism-grows-4-in-2021-but-remains-far-below-pre-pandemic-levels>

Turizm sektorunun qarşısızalmaz dəyər itkisi hökumətlərin tədiyyə balansına da təsir etdi; digər sosial, iqtisadi və mədəni ictimai xidmətlər maliyyələşdirilməmişdir. Çünki turizm ölkələr üçün mühüm maliyyə mənbəyidir. Bəzi hesablamalara görə, bu dövrdə turizm xərcləri 2019-cu ilə nisbətən 600 milyon dollar azalıb və turizmdən gəlir əldə edən təxminən 100 milyon insan bu böhrandan təsirlənib. Onların əksəriyyəti gənclər və qeyri-rəsmi işçilərdir (UNCTAD, 2021; Çetin və Göktepe, 2021). Demək olar ki, iqtisadiyyatı pandemiya səbəbindən mənfi təsire məruz qalmayan ölkə yoxdur (UNCTAD, 2021; ÜTT, 2020).

Şəkil 1: Azərbaycanda 2019-2020-ci illərdə pandemiya səbəbilə gələn turist sayındakı dinamika

Mənbə: UNCTAD, 2021(<https://unctad.org/news/global-economy-could-lose-over-4-trillion-due-covid-19-impact-tourism>)

Şəkil 1-də 2019 və 2020-ci illərdə ölkəmizə gələn turist sayı və həmin illər üzrə müqayisə qrafiki əks olunmuşdur. Qrafikə əsasən deyə bilərik ki, 2019-cu ilə müqayisədə 2020-ci ildə ölkəyə gələn turist sayında 74% azalma müşahidə edilir. Bu azalmanın əsas səbəbi isə pandemiya və onun təsirləri ilə əlaqəlidir.

Cədvəl 2-də 2015-2020-ci illər üzrə Azərbaycana turist axını üzrə statistik göstəricilər əks etdirilmişdir.

Cədvəl 2: İllər üzrə Azərbaycana gələn turist sayı (2015-2020)

İl	Ölkə ərazisinə gələn turist sayı, min nəfər
2015	2,006.2
2016	2 248,8
2017	2,696.7
2018	2,849.6
2019	3,170.4
2020	795.7

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, (www.stat.gov.az) saytının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Şəkil 1-də göstərilən dinamikanın Cədvəl 2-də daha aydın rəqəmlərlər görmək mümkündür. Statistika komitəsindən əldə edilən məlumatlara əsasən qeyd edə bilərik ki, Azərbaycana turist axını 2020-ci ilədək artan tempdə davam edib. 2020-ci ildən etibarən mövcud pandemiya şəraiti ilə əlaqədar digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan da turist axınında yüksək azalma (74%) müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2015-2019-cu illər ərazində 3 milyon əhatəsində olan turist axını, 2020-ci ildə 795 700 nəfər olmuşdur.

COVID-19 pandemiyasının turizm sənayesinə təsiri özü ilə başqa problemlər də gətirmişdir. Dünya ölkələrində (xüsusilə inkişaf etməkdə olan və inkişaf etməmiş ölkələrdə) yoxsulluq artmış, sosial və iqtisadi bərabərsizlik böyümüşdür. Bu vəziyyət davamlı inkişaf məqsədlərində də ciddi pozuntulara səbəb olmuşdur. İstehsal, istehlak və iqtisadi artım yavaşlamışdır. Pandemiya ilə birlikdə kənd yerlərində yerli əhali üçün turizmin həyati əhəmiyyəti azaldığından, xidmət göstərilməsi, gəlir əldə etmək və kənd iqtisadi artımı da azalmışdır. Xüsusilə Afrika qitəsinin bəzi ölkələrində qadınların məşğulluğuna töhfə verən turizmin zəifləməsi turizmdə gender bərabərsizliyini gətirmişdir (Rogerson & Rogerson, 2020; ÜTT, 2020).

Turizm sektorunun əsas sütunlarından biri olan mədəniyyət resursları qlobal miqyasda turizmin ən mühüm təşviq sahələrindən birini təşkil edir. Pandemiya mədəni irsin qorunmasına da öz təsirini göstərmişdir. Bu istiqamətdə İEOÖ-ə turist

gəlişi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır (Şəkil 2). Bu, pandemiyanın təəccüblü təsirini açıq şəkildə göstərir.

Şəkil 2: İnkişaf etməkdə olan bəzi ölkələrdə 2020-ci ildə turist axını üzrə azalma göstəriciləri

Mənbə: UNCTAD, 2021

Şəkil 2-də bəzi İEOÖ-də 2020-ci ildə turist axını üzrə azalma göstəriciləri əks olunmuşdur. Cədvələ əsasən pandemiya səbəbilə turist axınında ən yüksək azalma Monqolustan və pandemiyanın başladığı Çində müşahidə edilmişdir. Azərbaycanda bu azalma 74% təşkil etmişdir. Ən minimal azalma faizi isə Laosda müşahidə

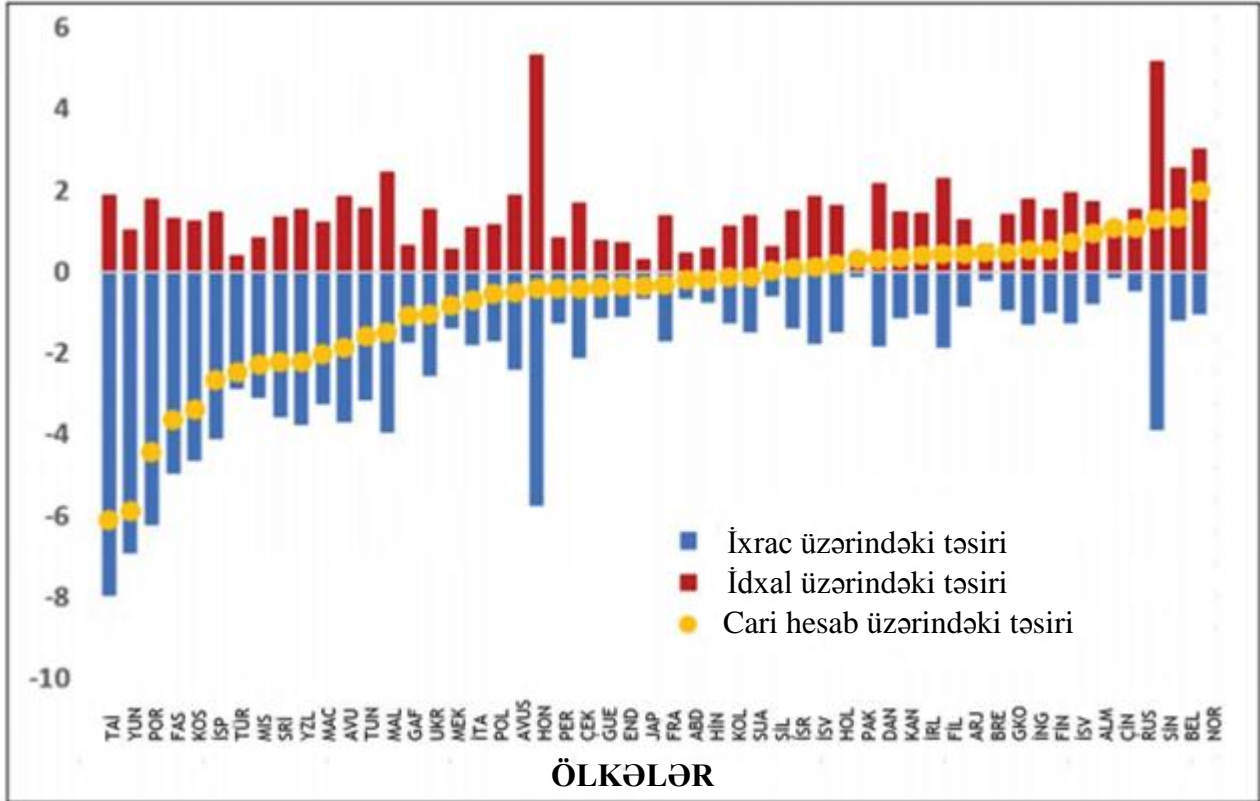
edilmişdir. Bunun ilk nümunələri kimi yerli xalqları və kiçik ənənəvi dövlətləri göstərmək olar. Belə dövlətlərdə pandemiya səbəbindən yerli məhsullar və bazarda təklif olunan xidmətlər, eləcə də əl işlərinin satışı dayanmış, xüsusilə bununla gəlir əldə edən qadınların gəlirləri azalmışdır. Bununla birlikdə, ikinci bir nümunə kimi qədim yaşayış məskənləri, muzeylər, yerlər və müxtəlif memarlıq tikililərindən ibarət mədəni turizm resurslarını göstərmək olar. Bu resurslar da pandemiya səbəbindən yararsız hala düşmüşdür. Aparılan tədqiqatlara görə, dünya ölkələrinin təxminən 92%-i pandemiya dövründə müəyyən müddət ərzində mədəni turizm resurslarından istifadəni məhdudlaşdırmışdır (Prideaux, 2020).

Turizmin təbii və mədəni dəyərləri səfər etməyə əsaslanan strukturu da turistlər üçün motivasiya mənbəyidir. Bu ərazilərin çoxu hazırda qorunan ərazilərdir. Pandemiyanın yaratdığı turizm böhranı bu qorunan ərazilərin ətrafında yaşayan yerli əhəlinin dolanışıq səviyyəsində də ciddi itkilərə səbəb olmuşdur. Qorunan ərazilərlə yanaşı, xüsusən də vəhşi təbiət turizminin inkişaf etdiyi və biomüxtəlifliyin qorunduğu ərazilər bu vəziyyətdən təsirlənmişdir (Newssome, 2020). Burada başqa bir problem yaranmışdır. Qorunan ərazilərin ətrafında yaşayan yerli əhali anıdan yaranan qlobal böhran nəticəsində qısa müddətdə alternativ turizm sahələri və ya fəaliyyətlərini inkişaf etdirə bilməmişdir. Bu, əvvəllər rast gəlinməyən yeni problemdir.

Tədqiqat suallarında bir digərini təşkil edən “Pandemiya turizmdə nəyi dəyişdi?” sualı da əhəmiyyətli nəticələr ortaya qoyur. Turizm təbiətə əsaslanan böyük və geniş yayılmış sənayedir. Ona görə də turizm sektorunun təbiətdən müstəqil olması ağlasığmazdır. Ənənəvi olaraq keçmişdən bu günə turizmin qavranılması sahil turizmi kimi tanınan (ənənəvi və ya kütləvi turizm kimi də tanınır) və dəniz-qum-günəş (3 S, Dəniz-Qum-Günəş) ilə ifadə olunan turizmə yönəlmişdir. Bu turizm modeli orta (mülayim) qurşağ ölkələrinin dəniz və ya okean sahillərində kütləvi turizm formasında həyata keçirilmişdir. Bundan əlavə, kütləvi turizmin bu modelinin son 2 əsrdən bəri davamlı olaraq artdığı məlumdur. COVID-19 bu artımı demək olar ki,

tamamilə dayandırmışdı. Bu, tarixdə görünməmiş bir tənəzzüldür. Və bu hadisə ölkələrin iqtisadiyyatında əhəmiyyətli azalmalara səbəb olmuşdur (Şəkil 3).

Şəkil 3: COVID-19 pandemiyasının ölkələrə görə göstərdiyi təxmini ÜDM təsirləri (%)

Mənbə: IMF Blog,2020: (<https://blogs.imf.org/2020/08/20/tourism-trauma-and-covid-19/>)

Şəkil 3-də ölkələr üzrə ÜDM-a pandemiyanın təsirini aydın görmək mümkündür. Pandemiya ölkələr üzrə ÜDM-da həm idxala, həm də ixracı əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Pandemiya ilə əlaqədar ölkələr müxtəlif tədbirlər görməyə çalışıblar. Pandemiyanın qarşısını almaq üçün ilk tədbir olaraq səyahət məhdudiyyətlərinin tətbiqi turizmə dərinlən təsir etdi. Dünyada həyata keçirilən məhdudlaşdırma tədbirləri zaman keçdikcə könüllü və ya məcburi xarakterə çevrildi, həm ölkələrarası, həm də ölkə daxilində gediş-gəliş tamamilə dayandırıldı. Bu durğun dövr turizm sənayesində ciddi böhran yaratdı. Ölüm hallarının sayının azalması, səyahət

məhdudiyyətlərinin qismən götürülməsi və digər tədbirlərin yumşaldılması nəticəsində sektor yavaş-yavaş yenidən bərpa prosesinə daxil olmuşdur.

COVID-19 ilə dünya qlobal miqyasda yeni kontekst qazandı. Bu yeni qlobal kontekstdə kütləvi turizmdən imtina edilməyə başlanmış, fərdilik və davamlılıq əhəmiyyət qazanmış, ciddi şəkildə ziyan görmüş turizmin bərpası və yenidən qurulması üçün qərarların alınması lazım olduğu ortaya çıxmışdır. Bu kontekstdə dünyada turizmin inkişaf etdirilməsi üçün yeni və təhlükəsiz marşrut yaratmaq söyləri hər keçən gün davam edir. Bu söylər ekoturizm, macəra turizmi, səyahət balonları, yaşıl turizm və davamlı turizmi dəstəkləmək üçün müxtəlif strategiyalar kimi müxtəlif turizm yanaşmaları və alətləri təklif edir (Higgins-Desbiolles, 2020; Fuste-Forne & Michael, 2021). Bu strategiyalar bir növ turizmin ən kritik dövrlərdə xilaskarlarıdır.

Pandemiya turizmin gələcəyinə necə təsir edir?

Turizm sənayesində turistlərin davranışına təsir edən bir çox amillər var. Səyahət motivasiyası təyinat yerinin təbii və fiziki şəraiti ilə sıx bağlıdır. Bu kimi siyasi, iqtisadi və ya sosial amillər də həlledici ola bilər (Acar, 2020; Çeti və Ünlüören, 2019). Bu səbəblərdən turizm sektorunda hər hansı bir təhlükəsizlik narahatlığı yaranarsa, turizm fəaliyyətlərinə birbaşa mənfi təsir göstərəcək. Bu təsirin dərəcəsi təyinatın digər xüsusiyyətləri ilə birləşdirilərsə, orada böhran mühiti yarana bilər. Bu böhran mühitini yaradan səbəblərdən biri də epidemik xəstəliklərdir. Keçmişdə quş qripindən tutmuş ebolaya qədər müxtəlif xəstəliklər turizmə mənfi təsir göstərmiş və müxtəlif dərəcədə təsirli böhranlar yaratmışdır. Bu böhranların ən bariz nəticəsi kimi turizm destinasiyalarına tələbatda ciddi azalma olmuş və sektor bu vəziyyətdən zərər çəkmişdir. Nümunə olaraq, Şəkil 2-ə nəzər salındıqda dünyada inkişaf etməkdə olan ölkələrdə pandemiya ilə əlaqədar turist gəlişindəki azalmanın 17% ilə 90% arasında dəyişdiyi görünür. Bu azalmanın dərəcəsi ölkələrin iqtisadiyyatlarına da müxtəlif nisbətlərdə təsir göstərmiş və Azərbaycan baxımından təxminən 74% itki yaşanmışdır. Dünyada Şri-Lanka, Çili, Boliviya, Qazaxıstan və Keniya kimi ölkələr pandemiya Türkiyə ilə eyni nisbətdə (73%) təsirlənib. Pandemiya ən az

təsirlənən ölkələrdən biri olan Madaqaskar bunu əsasən təcrid olunmuş ada ölkəsi olmasına borcludur. Məlumdur ki, turizm pandemiyadan ən az təsirlənən digər ölkə olan Laosda ən sürətlə inkişaf edən sektordur və Laos kəndlərin inkişafının qayğısına qalan ciddi ekoturizm sərmayələri olan bir ölkədir.

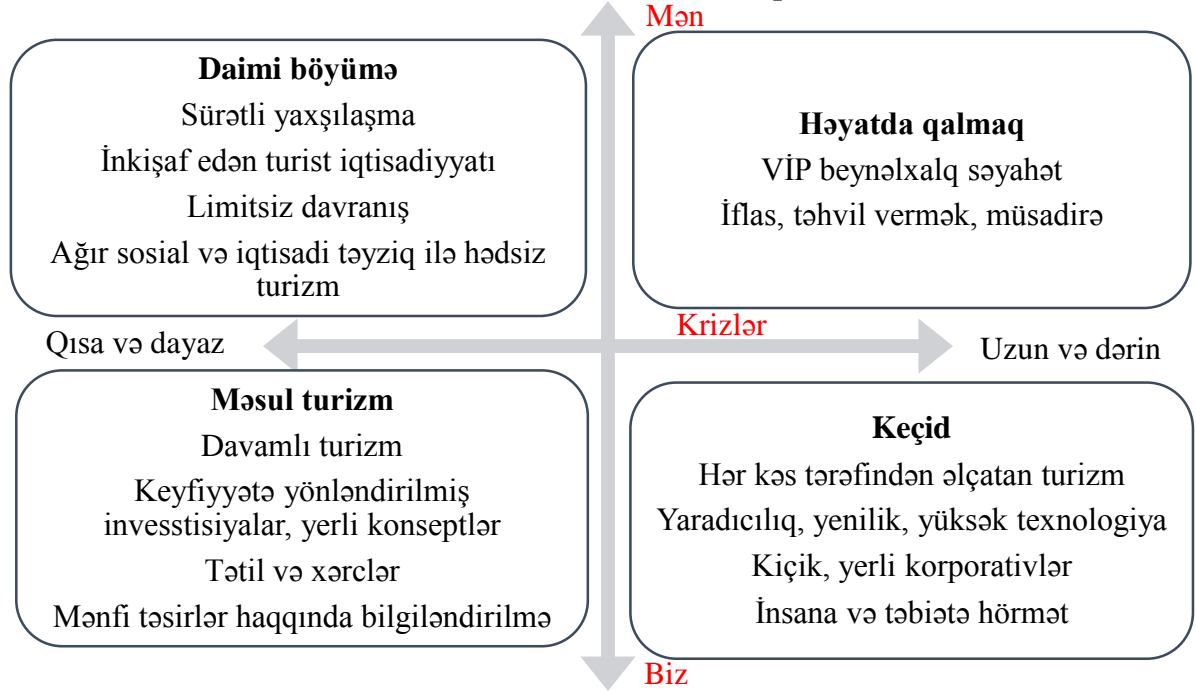
COVID-19 pandemiyası əvvəlki böhranlardan qat-qat böyük böhran mühiti yaratmışdır. COVID-19 qloballaşmanı da dayandırdı, bu da zaman-məkan sıxılması kimi ifadə edilə bilər. Əslində, o, nəinki onu dayandırdı, əksinə onu tərsinə çevirdi (Niewiadomski, 2020). Əslində qlobal səyahət və turizm fəaliyyəti dayanmış və sonrakı dövrdə (pandemiya ərzində) turizm fəaliyyətləri tamamilə dayanmışdır. Lakin belə olsa belə, qloballaşma öz dinamikası ilə turizmin canlanması və inkişafı üçün əlverişli imkanlar təqdim edə bilər.

COVID-19 ilə bağlı olaraq daha çox turizmin siyasi, iqtisadi, psixoloji, sosial-iqtisadi və ekoloji təsirləri müzakirə edilir. İndi, COVID-19-dan sonrakı dövrdə, hətta insanların səyahət və bir-biri ilə qarşılaşma tərzini və ətraf mühit dəyişəcək. Bu kontekstdə bütün dünyada davamlılığa birgə regional yanaşmalar öyrənilir (Lew et al., 2021). Araşdırmalar göstərir ki, buna hansısa yolla nail olmaq olar. COVID-19 bütün bu prosesi hazırlayan, sürətləndirən və dəyişdirən, bəlkə də onu davamlı edəcək qlobal təsiredici kimi görünməkdədir.

Turizm sektoru insan gücünün və insanların qarşılıqlı əlaqəsinin kifayət qədər sıx olduğu bir sektordur. COVID-19 pandemiyasının sektora ciddi təsirləri ilə bəzi dəyişikliklər transformasiyaların inkişafını zəruri edəcək. Bu istiqamətdə bəzi gələcək qlobal turizm ssenariləri nəzərdə tutulur (Sxem 2). Ancaq burada önəmli olan sektorun turizmin gələcəkdə keçəcəyi bu transformasiyaya nə dərəcədə hazır olması, gələcəkdə yaranacaq oxşar pandemiya böhranlarında onun nə qədər davamlı olacağı, hansı uyğunlaşma və qabiliyyətləri inkişaf etdirəcəyi məsələsidir. Bu mənada COVID-19 turizm sənayesini dözümlülük sınağından keçirmişdir. Sektor çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq və yeni uyğunluq strategiyaları hazırlamaqla bu sınaqdan daha güclü çıxma bilər. Əks vəziyyət sektorun gələcəyinin təhlükə altında

olması demək olacaq. Bu səbəbdən COVID-19 pandemiyası 21-ci əsrdə “turizmin necə həyata keçirilməli olduğunu” bütün dünyaya göstərdi.

Sxem 2: COVID-19 sonrası dövrdə 2025-ci ildə qlobal turizm ssenariləri

Mənbə: ETFI, 2021 (<https://www.etfi.nl/en/4-scenarios-for-leisure-tourism-and-hospitality-after-the-corona-crisis/>)

Sxem 2-də turizmin postpandemiya dövründə gələcək üçün mümkün ssenariləri əks edilmişdir. Belə ki, Williams və Horodnic-in fikrincə, turizmdə davamlı inkişaf vizyonunun həyata keçirilməsi xüsusilə son illərdə böyük maraq doğurmuşdur (Williams & Horodnic, 2021). Bundan əlavə, Ertuna və digərləri turizm sahəsində davamlı vizyonun həyata keçirilməsi ilə bağlı araşdırmaların çox əhatəli olmadığını vurğuladılar və bu cür araşdırmalara ehtiyac olduğunu qeyd etmişdirlər (Ertuna, 2019). Turizmin gələcəyinin necə təsirlənəcəyi və ya formalaşacağı ilə bağlı ciddi qorxular var. Bu qorxuların əsası, COVID-19 böhranının təsiri ilə ortaya çıxan yeni vəziyyətlərə daha davamlı həll yolları istehsal etmək üçün izlənən yanaşmaların davamlılıqdan daha çox "dayanıqlılıq" əsas ideyası üzərinə qurulduğundan narahatdır. Gələcəkdə turizm daha davamlı olmaqla yanaşı daha iqtisadi olacaqmı? Bu istiqamətdə dəyişiklik olub-olmayacağı zamanla bəlli olacaq. Bununla belə,

davamlılıq daha çox turizm imkanları təklif edən və insan kapitalından istifadə edən daha təmiz təbii mühit təmin edəcək. Bu yolla turizm sənayesinin bərpası və konsolidasiyası ilə bağlı fikirlər də var (Williams & Horodnic, 2021).

COVID-19 pandemiyasını turizm baxımından necə qiymətləndirmək lazımdır?

Məlumdur ki, keçmişdə epidemiyalar, təbii fəlakətlər və zaman-zaman təsirli olan böhranlar turizmin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Bu mənfi amillərin müddəti, şiddəti və baş vermə üsulu birbaşa təsir dərəcəsini müəyyən edə bilər. Tədqiqatın ədəbiyyata baxış hissəsindən də anlaşıldığı kimi, COVID-19 pandemiyasından əvvəl meydana gələn epidemik xəstəliklərin xüsusilə regional səviyyədə turizmə mənfi təsir göstərdiyi görünür. Məsələn, keçmişdə 2003 və 2012-ci illərdə baş vermiş SARS və MERS belə təsir göstərən epidemiyalar sırasındadır.

Pandemiya ilə birlikdə turizmdə bəzi köklü dəyişikliklər baş verməyə başlamışdır. Bu dəyişikliklərin gələcəkdə də davam edəcəyi gözlənilir. Pandemiyanın öyrətdiklərindən sonra turizmdə tətbiq edilən sosial məsafə qaydalarına görə kütləvi turizm təcrübələrindən imtina edilməli olduğu gündəmə gəlib. İzdihamlı otellər, çimərliklər və hovuzlar artıq turizmdə yer tapa bilməz. Hər şey daxil mehmanxanalar əvəzinə, turizmin indi daha lokallaşdırılmış və fərdiləşdiyi yeni davamlı yanaşmalar ön plandadır. Gələcəkdə turist üstünlüklərinin bu istiqamətdə inkişaf edəcəyini proqnozlaşdırmaq çətin deyil. Pandemiyanın gedişindən, təsir müddətindən və təsir sahəsindəki mövcud inkişaflardan asılı olaraq müəyyən dəyişikliklər olsa da, turizm sektorunun bu inkişaflardan az-çox təsirlənəcəyi bir həqiqətdir.

Bu vəziyyət ilk baxışdan mənfi təsir kimi görünsə də, unutmaz ki, hər böhran turizm sektoruna yeni variantlar, imkanlar, uyğunlaşmalar və həll yolları gətirir. Bu mənada, COVID-19 böhranı turizm sənayesinin dayanıqlığını və davamlılığını artıracaqdır. Turizmin daha dayanıqlı, güclü və rəqabətə davamlı strukturunu alınacaq tədbirlərlə dəstəkləməklə yeni imkanlar yaradıla bilər. COVID-19 pandemiyası indiyə qədər turizm sektoruna böyük ziyan vuran böhranlardan biridir. Bu, nə birinci, nə də sonuncu olacaq. Turizm gələcəkdə də oxşar böhranlarla

üzləşəcək. Əhəmiyyətli olan bu böhranları aradan qaldırmaq bacarığını inkişaf etdirməkdir.

Pandemiya turizm üçün fürsətdir, yoxsa təhlükə?

Bununla bağlı mövcud vəziyyət araşdırıldığında, dünyanın bir çox yerində hələ də səyahət məhdudiyyətləri və turizm gəlirlərində azalma müşahidə olunur. Turizm sektoru hələ də ciddi qeyri-müəyyənlik içərisindədir. Pandemiya turizmdə görünməmiş problem və fəaliyyətsizlik yaradıb. Bu, qısa zamanda aradan qaldırılacaq bir vəziyyət deyil. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, turizmdə daha təhlükəsiz, proqnozlaşdırıla bilən, məsuliyyətli və davamlı turizm modelləri yaradıla bilər. Pandemiya bütün dünyaya turizmin təbiət, mədəniyyət, iqlim və iqtisadiyyatla necə həyati əlaqələr qurduğunu, sektorun həyatımızda nəyə uyğun gəldiyini və turizmin niyə daha yaxşı idarə edilməsi lazım olduğunu öyrətmək və anlamaq baxımından əhəmiyyətli imkanlar təqdim edir. Bu imkanlardan necə istifadə ediləcəyi məsələsi turizm üçün həyati bir məsələ kimi diqqəti cəlb edir və turizmin gələcək mövcudluğu ilə birbaşa bağlıdır.

21-ci əsrdə COVID-19 pandemiyasının yaratdığı böhran, şübhəsiz ki, bütün dünya ölkələrinə, xüsusən də səhiyyə sektoruna iqtisadiyyat baxımından təsir göstərmişdir. Bütün dünyada pandemiya turizm tələbinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən yerli və beynəlxalq məhdudiyyətlər səbəbindən turizm sənayesinə əhəmiyyətli problemlər gətirib. Böhran həm də turizmin davamlılığına təsirləri ilə bağlı ciddi müzakirələrə səbəb olmuşdur.

COVID-19 böhranı turizm sənayesinin digər böhranlar kimi daha dayanıqlı olması üçün bir fürsət ola bilərmi? Bu baxımdan, Müller, COVID-19 pandemiyasının "bəlkə də həyatda bir dəfəlik fürsət" ola biləcəyini iddia edir (Muller, 2020). Eynilə, bəzi tədqiqatlar "davamlılıq böhranının turizm sənayesi üçün çox ehtiyac duyulan şok dalğasıdır" (Nicola et al., 2020; Muller, 2020; Varzaru et al., 2021) iddia edir. Bu təsbitlər işığında qiymətləndirildikdə, turizm tərəflərinin bu dərin böhrandan faydalana, böhran və onun təsirləri ilə öhdəsindən gəlməyi öyrənə və beləliklə daha davamlı və davamlı

fəaliyyətlər/işlər yaratmaq üçün yeni strategiyalar inkişaf etdirə biləcəkləri ortaya çıxır. Hökumət səviyyəsində böhran və onların öyrətdikləri turizmdə davamlı davranışı dəstəkləyən və təşviq edən xüsusi siyasətlər hazırlamaq imkanı deməkdir.

Varzaru və digərlərinin fikrincə, COVID 19-un yaratdığı sağlamlıq və iqtisadi böhranın təbiəti turizm sənayesi üçün həm əməliyyat fəaliyyəti, həm də davamlılığın təmin edilməsi baxımından bir çox görünməmiş problemlər gətirdi. Davamlı bir vizyonun həyata keçirilməsi üçün tədqiqatlar çox vaxt turizm sənayesi üçün xüsusi əməliyyatlara və fərdi fəaliyyətlərə fokuslansa da, COVID 19-un yaratdığı sağlamlıq böhranı və iqtisadi böhran turizmdə davamlılığın təhlili üçün dərin təsiri olan bütün fəaliyyətlərə və proseslərə təsir göstərmişdir (Varzaru et al., 2021). Turizm sənayesi həmişə təbii fəlakətlərdən və ya sağlamlıq böhranlarından təsirlənmişdir, lakin onların təsirləri bu günə qədər yerli səviyyədə qalmışdır və onlarla mübarizə aparmaq olar. Digər tərəfdən, COVID-19 böhranının qlobal xarakteri sistemli səviyyədə bütün sektorlara dərindən təsir edən domino effektinə səbəb oldu. Buna görə də, Varzaru və digərlərinə görə, bu təsirlərlə mübarizə artıq fərdi və ya yerli tədbirlərlə həyata keçirilə bilməz. Böhranı daha yaxşı idarə etmək üçün sistemli yanaşma lazımdır. Bundan əlavə, sağlamlıq böhranını daha yaxşı idarə edən İEÖ-də COVID-19 böhranının turizmə müsbət təsirləri müşahidə edilmişdir. Transsərhəd nəqliyyat məhdudiyyətlərini nəzərə alaraq, turistlərin milli turizmə müsbət təsir edəcək yerli obyektləri seçəcəyi gözlənilir. Sağlamlıq böhranından ciddi şəkildə təsirlənən və beynəlxalq turizmdən çox asılı olan inkişaf etməmiş ölkələrdə turizm sənayesində kəskin azalma müşahidə olunur (Varzaru et al., 2021). COVID-19 böhranı üçün qlobal sistemlik idarəetmə modelinin hazırlanması və bu məsələdə konsensus qlobal yanaşma nümayiş etdirilməsi turizm sənayesinin və onun işçilərinin sağ qalması üçün zəruri hesab olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, turizm sektoru keçmişdən bu günə qədər bir çox problem və böhranlarla, xüsusilə epidemik xəstəliklərlə üzləşib. Bu böhranların baş verdiyi bölgələrə dərindən təsir etdiyi bilinsə də, COVID-19 qədər qlobal

yayılmalarının olmadığı da məlumdur. Bu mənada, COVID-19 həm ortaya çıxdıqdan sonra yayılma sürətini, həm də yayıldığı coğrafiyanı nəzərə alaraq keçmiş nümunələrindən fərqlənir.

COVID-19 pandemiyasının ortaya çıxmasından sonra COVID hadisələri bütün dünyada sürətlə yayıldı və ölkələri ciddi çıxılmaz vəziyyətə saldı. Bu çıxılmaz vəziyyət, ölkələrin sərt tədbirlər görməsi ilə pandemiyanın elan edilməsinə qədər uzandı. Bundan sonra beynəlxalq hərəkətlilik demək olar ki, tamamilə dayandı və demək olar ki, bütün ölkələr sərhədlərini bağlayaraq vətəndaşlarını himayə altına aldılar. Müxtəlif tədbirlər və təcrübələr həyata keçirilib, COVID 19-un gətirdiyi sosial, mədəni, iqtisadi və psixoloji mənfiyyətlər minimuma endirilməsinə çalışılıb. Bəzi kövrək sektorlar, o cümlədən turizm sektoru ən ciddi çətinliklər və böhranlar yaşayan sektorların başında idi.

Dünya üçün mühüm dolanışiq sahəsi olan turizmin pandemiya dan ciddi şəkildə təsirləndiyi və zərər çəkdiyi danılmaz faktır. Dünyada pandemiyanın gedişatının artması turizmin tənəzzülünü sürətləndirmiş və dərinləşdirmişdir. Bu təsir xüsusilə 2020-ci ilin əvvəlindən özünü göstərməyə başlayıb və pandemiyanın yayılması ilə turizm fəaliyyətlərində iştirakın əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olub. Bu gün pandemiya hələ də turizmə təsir etməkdə davam edir. Hökumətlərin daxili turizmə verdiyi önəm və dünya üzrə müxtəlif turizm planları ilə bu təsir qismən azaldılmasına çalışılmışdır. Lakin bu tədqiqatlar kifayət etməmişdir. Dünyadakı hökumətlər hələ də COVID 19-un yaratdığı bu böhrana necə cavab verməli olduqlarını dəqiq müəyyənləşdirə bilməyiblər. Görülən təxirəsalınmaz tədbirlər çərçivəsində bir sıra ölkələrdə hökumətlər tərəfindən sektora nağd pul dəstəyi verilmiş, turizm müəssisələri qorunmağa çalışılmışdır.

Pandemiyanın yaratdığı karantinlər, məhdudiyyətlər və beynəlxalq səyahət məhdudiyyətləri turizm sənayesi üçün ciddi iqtisadi nəticələrə səbəb olub. Bu iqtisadi nəticələr özünü göstərdi ki, beynəlxalq turist səyahətlərinin sayı əvvəlki illə müqayisədə 3 dəfədən çox azaldı. Xüsusilə bu enişin dolayı təsirlərinin birbaşa

təsirlərdən daha dağıdıcı olacağı düşünülür. Əslində, bir çox sektorlarda əmək, kapital, mal və xidmətlərə tələbin olmamasının mənfi təsirləri artmaqda davam edir.

Dünyanın bəzi ölkələrində pandemiya yaşıl və davamlı turizm üçün bir fürsət kimi qiymətləndirilmiş və bu istiqamətdə gələcəkdə təsirli və qalıcı ola biləcək təcrübə və siyasətlər müəyyənləşdirilməyə başlanmışdır. Qlobal miqyasda bir çox beynəlxalq turizm istiqamətləri, xüsusən də kütləvi turizm mərkəzləri vəziyyətdən əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənmiş, pandemiya dövründə kənd yerlərinə tələbat və təzyiq artmışdır. Bu təzyiq turizm destinasiyalarının da istiqamətini dəyişmiş, təbii ərazilər tədricən turizm məkanına çevrilməyə başlamışdır. Bu, təkbaşına araşdırılmalı olan mühüm məsələdir. Zamanla peyvənd araşdırmalarının müvəffəqiyyətlə başa çatması ilə xüsusilə daxili turizmdə yavaş bir hərəkət oldu, lakin hələ də kifayət qədər canlanma əldə edilməyib.

Araşdırmalar göstərir ki, turizmin bərpası beynəlxalq səviyyədə etimad mühitinin yaradılması ilə sıx bağlıdır. Çünki turistlər yalnız özlərini təhlükəsiz hiss etdikdə turizmdə iştiraka başlaya bilirlər. Bu prosesdə daxili turizm hərəkətlərinin dəstəklənməsi qlobal turizmin ayağa qalxması üçün ilkin işlər sayıla bilər. Bununla belə, bu kifayət deyil. Ölkələr arasında əməkdaşlıq turizmə də töhfə verəcək.

Araşdırmalara görə, pandemiyanın dünyada turizmə ən çox təsir etdiyi yerlərin başında Asiya-Sakit okean regionu və Amerika qitəsi gəlir. Təkcə hava nəqliyyatının vurduğu turizm itkilərinin 80 milyard dolları ötdüyü bildirilir. Bu pandemiya böhranı turizmdə çoxşaxəli sorğuları da gətirdi. Xüsusilə, beynəlxalq kütləvi turizm istiqamətləri bu böhrandan ən çox təsirlənən ərazilər olmuşdur. Bu ərazilər sürətlə dəyərini itirmiş, milyardlarla dollar zərər dəymiş, kənd yerləri və xidmətlərə tələbatda partlayış baş vermişdir. Bu məqamda yuxarıda qeyd olunan qlobal böhran turizmin gələcəyini düşünmək və planlaşdırmaq üçün yaxşı fürsət ola bilərmi? Əlbəttə bilər. Dünya turizm aktyorlarının bunu dəstəkləyən açıqlamaları var. Gələcəyin turizminin qurulmasında şübhəsiz ki, bu gün turizm subyektləri və hökumətləri tərəfindən görülən/görüləcək tədbirlər mühüm rola malikdir. Bu prosesdə növbəti dövrdə

turizmdə pandemiyanın olacağı faktı qəbul edilməli və bu istiqamətdə qısa, orta və uzunmüddətli turizm siyasətləri müəyyən edilməlidir. Mövcud böhran turizmdəki siyasət və yanaşmaların daha möhkəm, davamlı və çevik olması üçün ibrətamiz və xatırlatma olmalıdır.

Nəticədə, pandemiyanın turizmə təsiri hələ tam açıqlanmayıb. Bununla belə, pandemiyanın sona çatması nəzərə alınaraq, ətraf mühitin qorunması və turizmdə yerli məşğulluğun təmin edilməsinin daha vacib olacağı düşünülür. Bu dövrdə turizm və yerlilik iki mühüm ünsür olaraq mövcud olmağa davam edəcək və turizmin strukturlaşması bu oxda daha güclü inkişaf edəcəkdir. Turizm strategiyalarından biri olan ekoturizmin üstünlük təşkil edəcəyi, turizmdə yeni niş və destinasiyaların meydana çıxacağı proqnozlaşdırılır. Təmassız xidmətin alınma nöqtəsində texnologiyanın turizmdə daha çox yer tapması və rəqəmsal texnologiyaların daxil olduğu turizm investisiyalarının edilməsi mümkündür.

Ən vacib məqamlardan biri də turist seçimlərində və davranışlarında mümkün dəyişikliklərdən sonra bəzi ölkələrin tamamilə turizmə əsaslanan iqtisadi strukturunun təsirlənəcəyi və bu ölkələrin turizmdən başqa yeni qazanc sahələrini araşdırmaq məcburiyyətində qalacaqları və ya bundan başqa. iqtisadi mövcudluğunu qorumaq üçün turizm. Bu o deməkdir ki, bu ölkələr turizmdən başqa digər sektorlara da investisiya qoymalı olacaqlar. Nəticədə, turizmin parlaq və canlı günlərinə qayıtması üçün vaxt lazımdır, lakin bu vəziyyət təkcə pandemiya ilə deyil, həm də beynəlxalq hadisələrlə sıx bağlıdır. Qarşıdakı dövrdə ölkələr qlobal miqyasda pandemiyanın turizmə təsirlərini minimuma endirmək üçün turizmdə yeni yol və üsullar axtarmağa davam edəcəklər.

III FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ TURİZM FƏALİYYƏTİNƏ BAXIŞ

3.1. Pandemiyanın Azərbaycanda xidmət sektorunun əsas növlərindən olan turizm fəaliyyətinə təsirləri və nəticələri

Virusun sürətlə yayılmasına baxmayaraq, bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da gündəlik həyatın davamı üçün onlayn tədqiqatlar aparılmağa başlanılıb və nəticədə rəqəmsal mediadan istifadə yüksək səviyyəyə çatıb. E-ticarət, yük qəbul etməkdən başqa fiziki qarşılıqlı əlaqəni minimuma endirən bir üsuldür. Virus izdihamlı mühitlərdə daha sürətli yayıldığı üçün insanlar getdikcə e-ticarət və onlayn alış-verişdən istifadə edirlər. Rəqəmsal ticarətdə elektron kanalların istifadəsi sayəsində çirklənmə riski sifirə endirilir. Bundan əlavə, məhsulun birbaşa qəbulu təkcə sağlamlıq üçün deyil, həm də vaxta və enerjiyə qənaət üçün vacibdir (Süleymanov E, Abdullayeva F.2021).

Asiya İnkişaf Bankı (AİB) bildirib ki, Azərbaycanın iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi ilə bağlı müəyyən problemlər səbəbindən neft qiymətləri, eləcə də neftin ucuzlaşması və COVID-19-a qarşı məhdudlaşdırıcı tədbirlər nəticəsində iqtisadi artım perspektivləri yaxın gələcəkdə də davam edəcək. Yüksək neft və qaz hasilatı və qiymət artımı fonunda iqtisadi artım 2021-ci ildə 1,5% təşkil etmişdir (AİB, 2022). Təşkilat (AİB) 2019-2020-2021-ci illər üçün Azərbaycan üzrə tələb və təkliflərini belə ifadə edir:

Cədvəl 3-də sənaye sektoru, kənd təsərrüfatı sektoru və xidmət sektoru üzrə AİB tərəfindən tələb hədəfli proqnozlar verilmişdir. Belə ki, sənaye sektoru üzrə neft qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar dövlət investisiyalarının azalması fonunda 2021-ci ildə ümumi investisiyaların azalacağını, kənd təsərrüfatı sektoru üzrə artan özəl investisiyalar hesabına 2021-ci ildə ümumi investisiyanın artımı, xidmət sektoru üzrə isə 2021-ci ildə qaz hasilatının artırılması xalis ixracı artırmaqla yanaşı, iqtisadi artıma da müsbət töhfə verəcəyi qeyd olunur.

Cədvəl 3: Asiya İnkişaf Bankının (AİB) Azərbaycan üçün təxminləri

İstiqamət hədəfli				Tələb hədəfli
	2019	2020	2021	
				“Dövlət xidmətlərindən əldə edilən gəlirlər hesabına ictimai istehlakın və minimum əmək haqqının 34% artımı hesabına şəxsi istehlak xərclərinin artmasının gözlənilməsi”;
Sənaye sektoru	0.3%	0.5%	2.0%	“Neft qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar dövlət investisiyalarının azalması fonunda 2021-ci ildə ümumi investisiyaların azalacağı”;
Kənd təsərrüfatı	3.9%	4.5%	4%	“Artan özəl investisiyalar hesabına 2021-ci ildə ümumi investisiyanın artımı”;
Xidmət sektoru	azalan	azalan	1%	“2021-ci ildə qaz hasilatının artırılması xalis ixracı artırmaqla yanaşı, iqtisadi artıma da müsbət töhfə verəcək”;

Mənbə: AİB-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir (<https://www.adb.org/what-we-do/data/main>).

COVID-19 pandemiyasının dünya iqtisadiyyatına mənfi təsirləri ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun aparıcı sahələrindən biri olan turizm sektorunun fəaliyyətinə mənfi təsir göstərmiş və bunun gələcək inkişafı üçün ciddi təhlükə yaratmışdır. Azərbaycan hökumətinin bu antivirus tədbirləri çərçivəsində qəbul etdiyi qabaqlayıcı qərarlar və dünya üzrə səyahət edənlərin təhlükəyə adekvat reaksiyası (səyahət tarixlərinin təxirə salınması və ya dəyişdirilməsi) tələbin kəskin azalması ilə nəticələnib. Nəticədə turizmlə bağlı sektorlarda birbaşa və ya dolaylı yolla məşğul olan 100 minə yaxın insan ÜDM istehsalı, valyuta gəlirləri və sosial təminat baxımından ciddi risklər yaratmışdır (CEAS, 2021).

Azərbaycanda COVID-19 pandemiyasının turizm sektoruna olan təsirləri aşağıdakı cədvəldə 2021 və 2022-ci illər üzrə qeyd edilmişdir. Əlavə 1-də yerləşən Cədvəl 4-ə əsasən 2021-ci il ilə müqayisədə 2022-ci il üçün proqnozlaşdırılan

göstəricilərin artım olacağı gözlənilir. Bu isə pandemiyanın 2022-ci ildə 2021-ci illə müqayisədə daha az zərər vurduğu ilə açıqlana bilər. Ölkə sərhədlərinin açılması (xüsusilə hava yolunun bərpası), turistlərin ölkəyə səfər sayının artması eləcə də dövriyyədə olan xarici valyuta miqdarını da artıracadır (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2022).

Koronavirus insanların sağlamlıqlarını qorumaq üçün evdən çıxma riskini azaltsa da, iqtisadi tənəzzülə səbəb oldu. Xəstəliyin yayılmasını həm biznes, həm də cəmiyyət baxımından dəyərləndirsək, dünyada və ölkəmizdə sürətlə yayılan bu xəstəlik nəticəsində insanların alış-veriş vərdislərinin dəyişdiyi qənaətinə gələ bilərik. E-ticarət artıq alış-verişin pik nöqtəsindədir və cəmiyyət bu üsula üstünlük verir. Müəssisələr pul vəsaitlərinin hərəkəti kəsiri prosesini aradan qaldırırdıqdan sonra bəzi güzəştlərə gedərək pul vəsaitlərinin hərəkətini saxlamaq istəyirlər.

Araşdırmalar göstərir ki, insanlar pandemiya səbəbindən evdə olarkən daha çox vaxtlarını onlayn keçirirlər. Koronavirus pandemiyası səbəbindən müəssisələrin müştərilərə çatmaq və onlarla əlaqə saxlamaq üçün süni intellekt texnologiyası infrastrukturundan istifadə etməli olduqlarını nəzərə alsaq, chatbotlar günün istənilən vaxtında müştərilər və ya onların saytlarına daxil olan istifadəçilərlə real vaxt rejimində əlaqə saxlaya bilər.

Rəqəmsal mühitdən daha səmərəli istifadə edən peşəkarlar stresli prosesdən çıxacaq və post-koronavirus e-ticarətində heç bir şey əvvəlki kimi olmayacaq. Elektron ticarət saytlarında sifarişlərin sıxlığı təbii olaraq bu sahədəki problemləri artırır. Bu dövrdə yükdaşıyanların sağlamlığı, istehlakçılar tərəfindən alınan məhsulların vaxtında və problemsiz çatdırılması çox önəmlidir. Yük və nəqliyyat sektorunun, logistika və paylama əməliyyatlarının dəstəklənməsi ölkə daxilində onlayn ticarətin fasiləsiz və düzgün işləməsi üçün vacib elementlərdən biridir. Digər tərəfdən, qapıda ödəniş edərkən kart məlumatlarının surətinin çıxarılması kimi fırıldaqçılıq hallarında kuryer və ya daşıma şirkəti e-ticarət saytı, qazanc əldə edən şirkət və e-ticarət saytı üçün məsuliyyət daşıyacaq.

3.2. COVID-19 pandemiyası dövründə turizm fəaliyyətinin problemləri və həlli yolları

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən pandemiyanın qarşısının alınması, dayandırılması və yayılmasına nəzarət etmək üçün ölkələrə mühüm vəzifələr qoyulub. Bu çərçivədə ölkələr öz iqtisadiyyatlarına təsir edəcək ciddi tədbirlər görməli olmuşdurlar. Bunlar:

- Artan sərhəd mühafizəsi və ölkəyə giriş-çıxış məhdudiyyətləri
- Xəstəliyin aşkar edildiyi yerlərdə məcburi qadağaların tətbiqi
- Xəstəliyin yoluxuculuğunu azaltmaq üçün sosial məkanlarda tətbiq edilən dezinfeksiya işləri
- Komendant saatları
- Səyahət qadağaları
- Təhsil və təlim fəaliyyətlərinin dayandırılması
- Dünya səviyyəsində bir çox iştirakçı ilə keçirilən festivallar, konsertlər, konqreslər, yarmarkalar və s. mədəniyyət və incəsənət təşkilatlarının fəaliyyətinin dayandırılması.
- Aviaşirkətlərin uçuşlarının təxirə salınması
- Milli və beynəlxalq səviyyədə idman və incəsənət fəaliyyətlərinin və yarışların dayandırılması kimi sıralana bilər.

Azərbaycanda da global miqyasda həyata keçirilən məhdudiyyət tədbirlərinə uyğun olaraq müvafiq addımlar atılmışdır. Pandemiyanın qarşısının alınması üçün modul tipli xəstəxanalar sürətlə yaradılmış, səhiyyə avadanlıqları və ləvazimatlarının istehlakı və istehsalı daha da artırılmışdır. Məhdudiyyət tədbirləri çərçivəsində ilk olaraq, fevral ayında bəzi ölkələrdən Azərbaycana sənişin daşımalarına qadağalar qoyuldu. İlk yoluxma halı aşkar edildikdən qısa müddət sonra xüsusi karantin rejiminə uyğun olaraq, istirahət və əyləncə məkanları, kinoteatr və teatrlar, idman zalları bağlandı, eləcə də əyani təhsil, toylar, konsertlər, yas mərasimlərinin keçirilməsi dayandırıldı. Eyni zamanda, onlayn təhsilə keçirilmiş, ictimai yerlərdə

maska taxmaq məcburiyyəti yaranmış, vətəndaşların, əsasən, 65 yaşdan yuxarı şəxslərin və xroniki xəstəlikləri olanların evdən çıxmamalarına dair çağırışlar edilmişdir.

İyun ayının 1-dən etibarən qadağaların bir qismi götürülmüş və yeni normal dövr başlanılmışdır. Yoluxmaların sayının artması ilə əlaqədar olaraq yay aylarında uzadılan tədbirlər noyabr ayından etibarən yeni qadağalar və məhdudiyyətlərlə yenidən tətbiq olunmuşdur. Həftə içi və həftə sonları komendant saati, tam onlayn təhsil, kafe, şirniyyat, restoranlar və s. yemək və içki yerləri, paket şəklində işləmək, mərhələli və çevik iş saatları, ticarət mərkəzləri, bərbərxanalar, bərbərlər, marketlər və s. obyektlər 10:00-20:00 arası açıq olmuşdur, kinoteatr, internet kafe, uşaq meydançaları, çay bağçası və s. 2021-ci ilin fevral ayından etibarən yerlərin fəaliyyətinin dayandırılması tədbirləri davam etdirilir. Bütün bu qadağalara onlayn ünsiyyət, e-ticarət və s. Rəqəmsal həllər ilə gündəlik həyatın əsas ehtiyacları heç bir problem olmadan qarşılanmağa çalışılır.

1 iyun 2020-ci il tarixindən etibarən Azərbaycan sərhəd qapılarını açmış, uçuşlar buraxılmış və xarici ziyarətçilər qəbul edilməyə başlanılmışdır. 2019-cu ilin ilk 11 ayında Azərbaycana gələn xarici ziyarətçilərin sayı 3.2 milyon olduğu halda, 2020-ci ilin ilk 11 ayında bu rəqəm 74% azalaraq 795.7 min nəfər olmuşdur. Azərbaycanın ən çox ziyarətçi qəbul etdiyi ölkələr sırasıyla; Rusiya, Gürcüstan, Türkiyə, İran, Bolqarıstan, Almaniya, Ukrayna, İngiltərə, Gürcüstan, İraq və Fransa olmuşdur. Bu 74% azalmanın 2021-ci ilin yayında davam edib-etməyəcəyi peyvənd tədqiqatlarının və peyvəndin müvəffəqiyyətindən və COVID-19 virusunun gedişindən asılı olaraq dəyişmişdir və dəyişməkdə davam edir (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2022).

COVID-19-dan sonra turizm sənayesində dəyişikliklər

Turizm fəaliyyəti səyahət etmək, əylənmək, istirahət etmək, bəzən idman, mədəniyyət, din və s. müxtəlif məqsədlərlə səyahət etmək kimi təyin olunur (Öztaş və Karabulut, 2016). Tərifə görə, turizm sektoru COVID-19-dan ən çox təsirlənəcək

sektorlardan biridir. Bundan əlavə, turizm fəaliyyəti 54 fərqli sektorla, xüsusən də səyahət, yerləşdirmə, qida və nəqliyyat xidmətləri ilə birbaşa, dolayısı ilə isə 185 sektorla əlaqədərdir (Bahar və Çelik İlal, 2020). Bir çox sektorlarla giriş-çıxış əlaqəsində olması turizm sektorunda problemin digər sektorlara da təsir etməsinə səbəb olur.

Elastik tələb strukturu sayəsində turizm sektoru hər cür yaxşı və pis vəziyyətdən çox tez təsirlənir. Pandemiyalar, terror aktları, təbii fəlakətlər, iqtisadi və siyasi qeyri-sabitlik və siyasi hadisələr və s. böhran zamanı turizmə tələbat dəyişir. Çünki fərdlər ilk növbədə fiziki və təhlükəsizlik ehtiyaclarını qarşılamağa və turizm tələblərini gecikdirməyə və ya dəyişdirməyə meyillidirlər (Tse, 2016).

Pandemiyaların insanlara sadə və sürətlə keçməsi və bir yerdən başqa yerə yayılma riski səbəbindən turizm fəaliyyətinin əsas məntiqinə ziddir. Çünki turizm fəaliyyətinin artması virusun sürətlə yayılmasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə, xəstələnmə riski olduğunu düşünən şəxslər turizm fəaliyyətlərini təxirə salır və ya pandemiya riski olmayan bölgələrə gəlirlər. Bu halda pandemiyalar və turizm arasında qarşılıqlı əlaqənin olduğunu qeyd etmək olar (Kiper et al., 2020).

Pandemiyalar turizm fəaliyyətlərinə yaxından təsir etdiyi üçün turizm tələbatına mənfi təsir edir və iqtisadi ziyan vurur. Onun vurduğu zərərlər qısamüddətli və müvəqqəti və ya daimidir və dəyişə bilər. Bundan əlavə, pandemiyanın bitmə tarixi qeyri-müəyyən olduğundan, təbii fəlakətlərdən və ya müvəqqəti böhranlardan fərqli olaraq, gələcək narahatlıqları artırır və geniş yayılmış işsizliyə, iqtisadi daralmaya və sosioloji problemlərə səbəb ola bilər (Torales et al., 2020).

COVID-19 pandemiyası insanların istehlakçı davranışlarına təsir edib. Bu vəziyyətin turistik istehlakçı davranışlarına da təsir edəcəyi və gələcəkdə turizm anlayışında fərqliliklərə səbəb olacağı gözlənilir. Əgər pandemiyanın turizmə təsirləri yaxşı müşahidə olunarsa və yeni normala uyğunlaşdırıla bilsə, COVID-19 böhranının təqdim etdiyi bəzi imkanlar dəyərləndirilə bilər. Çünki pandemiya sonrası səyahət davranışında dəyişikliklər gözlənilir. Bu dəyişikliklər; şəxsi iqtisadi rifah və istifadə edilə bilən gəlir, pandemiya məhdudiyyətləri nəticəsində xərc dəyişiklikləri, qəbul

edilən sağlamlıq riskləri və istehlak imkanlarının dəyişməsi də daxil olmaqla bir sıra amillərdən təsirlənir (Lee və Chen, 2011; Gössling et al. 2020).

Kütləvi turizmdən fərdi turizmə keçid, izdihamlı mühitlərdən təhlükəsiz və gigiyenik xüsusiyyətlərə malik daha tənha mühitlərə keçid və ənənəvi turizm anlayışından alternativ turizm imkanlarına tələbatın artması pandemiya sonrası sektorda gözlənilən dəyişikliklərdir. Kütləvi turizmin aktiv olduğu hər şey daxil konseptual yerləşdirmə müəssisələri bu vəziyyətin öhdəsindən gəlmək üçün sistemlərində bəzi dəyişikliklər/yeniliklər etməlidirlər (Özdemir Altınay, 2020). Ayyıldız Yazıcı (2020) belə bir vəziyyətlə rəqabət aparmaq üçün gündəlik və həftəlik kirayə verilə bilən otellər, mətbəxli suitlər və ya otellər daxilində villaların yeni satış və marketinq strategiyalarına daxil edildiyini bildirdi. Bundan əlavə, turistlərin sağlamlıq və etibar riskləri destinasiya haqqında təsəvvürü dəyişir. Buna görə də, COVID-19 pandemiyasından sonra turistlərin infrastrukturunu və yüksək keyfiyyətli tibb müəssisələri olan istiqamətlərə üz tutması gözlənilir (Wen et al., 2020).

Dünya turizmi baxımından pandemiya sonrası turizm tələb və təklifində yaşanacaq dəyişiklikləri nəzərə alsaq, bunun gətirəcəyi risklərlə yanaşı təklif ediləcək bəzi imkanların da olduğunu qeyd edə bilərik.

Mümkün imkanlar:

1. COVID-19 zamanı fərdlərin daha qısa məsafəli yerlərə üstünlük verəcəyi düşünülür, buna görə də ölkələrin, eləcə də Azərbaycanın Avropa bazarına yaxın olması üstünlük təşkil edəcək.

2. Uzun müddətdir edilməyə çalışılan turizmin dörd fəsilə yayılması, yay mövsümündə intensivliyin azaldılması və turizm fəaliyyətinin şaxələndirilməsi kimi işlərin virus səbəbindən məcburi olaraq uzun müddətdir görülməyə çalışılan işlərin həyata keçiriləcəyi gözlənilir.

3. Ölkələrin virusla mübarizədə uğur qazanması həmin ölkənin səhiyyə sektoruna olan inamı artırır. Bunun nəticəsində sağlamlıq turizminə tələbatın artacağını söyləmək olar. Dünya ölkələrindən nümunə gətirərək Türkiyəni qeyd edə

bilərik ki, Türkiyənin coğrafi mövqeyi, dünyanın 7-ci ən böyük geotermal qaynağı, turizm xidmətlərini səhiyyə xidmətləri ilə birləşdirə bilməsi və oxşar ölkələrlə müqayisədə daha aşağı qiymətlər Türkiyəni tibb sahəsində üstünlüklü mövqeyə gətirəcək. Bahar və Çelik İlal (2020) Türkiyənin əhəmiyyətli keyfiyyətli və ucuz səhiyyə xidmətlərinə malik olduğunu və sağlamlıq turizminin bu prosesdə yaxşı qiymətləndirilərsə, xəstəxanaları, işçiləri, çarpayıları, turizm obyektlərini dinamik hala gətirəcəyini, işçi heyətini gücləndirəcəyini proqnoz etməkdədir.

4. İzdihamlı mühitlərdən qaçınmaq və sosial məsafədən xəbərdar olmaq səbəbindən fərdi fəaliyyətlərdə artım gözlənilir. Kütləvi turizm fəaliyyətinin çox yüksək olduğu ölkəmizdə ilk baxışda mənfi hal kimi görünərsə də, uzunmüddətli perspektivdə bunun üstünlüyə çevriləcəyi gözlənilir.

5. Ənənəvi turizm anlayışından alternativ turizm növlərinə (sağlamlıq, mədəniyyət, idman, təbiət, eko, kənd, qış və dağ, konqres, inanc, yayla, gastronomiya turizmi) tələbatın artması gözlənilir.

6. Turist istehlakçılarının kütləvilikdən uzaq durmaq səyinin və daha çox fərdi butik bayramlarına meylinin artacağı proqnozlaşdırılır. Bu vəziyyət turistin orta xərclərini artıraraq turizm gəlirlərinin artmasına təsir göstərə bilər.

7. Sosial məsafənin qorunması riski səbəbiylə hər şey daxil tur-paket sistemlərinə çox üstünlük verilməyəcəyini, beləliklə də turizm sektorunda hər şey daxil tur-paket sisteminin turizm sektorunda ortaya çıxardığı ucuz qonaqlama, eyni zamanda qonaqlama xaric heç bir xərcləmənin edilməməsi kimi səbəblərdən qaynaqlanan aşağı turizm gəlirinin uzunmüddətli dövrdə ortadan qalxacağı proqnozlaşdırılır.

8. Sektorda təklif artıqlığı səbəbindən orta göstəricidən aşağı olduğu düşünülməyən turist başına düşən gəlir 600-850 ABŞ dolları aralığındadır. Kəmiyyət əvəzinə keyfiyyət hədəflərinə keçərək həcm və keyfiyyət arasındakı tarazlığı yenidən təşkil etmək üçün yaşanan bu proses bir fürsət olaraq görülür.

9. Kütlədən uzaq durmaq istəyinin daha az adamın olduğu kənd yerlərinə tələbatı artıracağı gözlənilir. Page və Getzə görə kənd turizminə qatılan turistlər; təhsil və gəlir səviyyələri yüksək, ekoloji cəhətdən həssas və tətillər xərcləri kütləvi turizm xərclərindən daha yüksəkdir. Bu vəziyyət, ərazisinin 67%-ni kənd yerlərindən ibarət olan Azərbaycan üçün rəqabət üstünlüyü təmin edir. Bundan əlavə, turizm tələbinin sıx olduğu Şimal və Cənub sahillərinin də kənd yerlərinin olması böyük üstünlük olaraq görülə bilər.

10. Milli turizmlərdə hərəkətlənmənin beynəlxalq turizmdən daha sürətli olacağı proqnozlaşdırılır. Qadağalar yumşaldıldıqdan sonra ilk növbədə daxili turizm hərəkətliliyində artım gözlənilir. İqtisadi vəziyyətə görə gəlirləri nisbətən sabit qalan dövlət məmurları və təqaüdüçülərin təhlükəsiz bir mühit təmin edildiyi təqdirdə tez bir zamanda tətillər tələb edəcəkləri düşünülür.

11. Düşərgə, karvan, mövsümi mənzil, yaxta kirayəsi kimi normal proseslərdə çox üstünlük verilməyən tətillər növlərinə pandemiya dövründə marağın artacağı düşünülür.

12. Yoluxma və pandemiya insanların sağlamlıq və ətraf mühit mövzusunda daha həssas olmasına, həssas turizm təcrübələrinin daha çox rəğbət qazanmasına, məsuliyyətli və davamlı turizm fəlsəfəsinin qiymətləndirilməsinə yol açacağı gözlənilməkdədir.

13. Turistlər gələcək dövrdə yerləşdirmə seçimlərində gigiyena və təhlükəsizliyə önəm verəcəyi üçün bu sahədə yerləşdirmə sektorunda yeni addımlar atmaq və standartları yüksəltmək lazım gələcək.

14. Pandemiya, sektorda onlayn əməliyyatların, rəqəmsallaşmanın, robotların və avtomatlaşdırmanın əhəmiyyətini artırdı. Bu və digər vəziyyətlər 4-cü sənaye dövrünə uyğunlaşmanı sürətləndirə bilər.

Mümkün risklər:

1. Pandemiya zamanı "ev ofis" iş tərzinin davam etdirilməsinin işgüzar səfərləri azaldacağı gözlənilir.

2. Distant təhsil, videokonfrans və digər fəaliyyətlərin bu prosesdə intensiv istifadəsi konqres, konfrans və simpozium kimi tədbirlər üçün fiziki mühit şəraitini lazımsız etmişdir. Bu, konqres turizminə mənfi təsir göstərəcəkdir.

3. Uzun müddət qapalı olan turizm müəssisələrində çalışanların iqtisadi cəhətdən çətin vəziyyətdə qalacağı və gəlir əldə etmək üçün başqa sektorlara keçməli olacağı gözlənilir. Bu səbəbdən sektorda təlim keçmiş kadr itkisinin olacağı proqnozlaşdırılır.

4. Yuxarıda göstərilən səbəbə görə müştəri narazılığı və məmnuniyyətsizliyinin ola biləcəyi gözlənilir.

5. Sektorda inkişaf edəcək texnoloji meyllərin və dəyişikliklərin (avtomatik qapılar, təmassız ödəniş, əvvəlcədən menyu rezervasiyası, açıq bufetin sonu) texnoloji və struktur işsizliyi artıracağı gözlənilir.

6. Virusun müəyyən müddət ərzində orta və üçüncü yaş turizmini pozacağı gözlənilir.

7. Məsafə, gigiyena və sanitar qaydalara əməl etmə prosesində mənfəət marjası aşağı düşən müəssisələr bu uçurumu aradan qaldırmaq üçün qiymətləri artırıqları üçün çox güman ki, yüksək xərcəli tətillərlə ortaya çıxacaqdır.

8. Sosial birliklərin öz etnik qrup və ya mədəniyyətinə, xüsusilə dilinə, həyat tərzinə, adət-ənənələrinə və dininə görə qiymətləndirilməsi və milliyyətçi hisslərin aktivləşdirilməsi imkanları turizmə mənfi təsir göstərə bilər.

9. Dünya ölkələri turizminin əsas bazarını təşkil edən Avropa ölkələrinin pandemiya bəyən böyük təsire məruz qalması xarici turistlərin sayındakı artımın uzun müddətə yayılmasına səbəb ola bilər.

10. Turizm gəlirlərindəki azalmanın bir müddət də davam edəcəyi gözlənilir.

11. Turizm investisiyalarında tənəzzül baş verə bilər.

Yuxarıda qeyd edilən turizm sahəsində baş verə biləcək risklər və imkanlar dəyərləndirilərək risklərin qarşısını almaq, imkanları isə reallaşdıraraq üstünlük əldə

etmək mümkündür. COVID-19 pandemiyasının davam etdiyini nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, mövcud risklər arta, imkanlar da öz növbəsində riskə çevrilə bilər.

COVID-19 səbəbi ilə bütün iqtisadi fəaliyyətlərdə, xüsusən də turizmdə azalma, hava limanlarının 2020-ci ildə sərnişin axınının 64,2% -dən çoxunu itirməsinə səbəb oldu və nəticədə 111,8 milyard dollar gəlir itkisi olmuşdur. Hava sərnişin dövriyyəsi baxımından 2020-ci ildə hava yolu ilə sərnişinlərin sayı 2019-cu illə müqayisədə 60%, hər kilometrə düşən sərnişin gəlirində (RPK) 65,9% azalma müşahidə olunmuşdur. CAPSCA-nın açıqladığı hesabatlarda COVID-19 pandemiyasının təsiri ilə aviaşirkətlərin təklif etdiyi yerlər 2020-ci ilin ilk planlarına nisbətən 50% azaldı və təxminən 2,7 milyard sərnişinin azalmasının təsiri ilə hava yolu şirkətləri cəmi 371 milyard dollar ümumi əməliyyat gəliri itirmişdir (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2022).

Azərbaycan pandemiyanın yayılmasının qarşısını almaq üçün dövlət səhiyyə xərclərini (8,3 milyon manat) artırmışdır. Həmçinin zərər çəkmiş bizneslərə 1 milyard AZN (ÜDM-in 1%-i) qədər dəstək verdikləri açıqlanmışdır. Azərbaycan hökuməti ÜST-nin Strateji Hazırlıq və Müdaxilə Planı çərçivəsində COVID-19 Fonduna 5 milyon ABŞ dolları ayırmışdır (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2022).

Ölkədə pandemiya səbəbindən idxal məhdudiyyəti tətbiq edilmir. Dünya bazarında neftin qiymətinin sürətlə aşağı düşməsinin Azərbaycan iqtisadiyyatına ciddi təsir edəcəyi proqnozlaşdırılır. İlk hesablamalara görə, ölkə iqtisadiyyatının 50% daralacağı bildirilir. Azərbaycanın dövlət gəlirlərinin azalması qeyri-neft sektorunda xalis idxalçı olan ölkənin xarici ticarətinə mənfi təsir göstərəcəkdir (BVF, 2022).

Azərbaycan iqtisadiyyatındakı bütün bu neqativ mənzərəni və pandemiyanın mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq üçün həm sahibkarların, həm də vətəndaşların dövlət qarşısında mühüm vəzifələri var. Pandemiyanın yaratdığı gəlir itkilərinin azaldılması üçün dövlət tərəfindən veriləcək dəstəyin vergi hesablamaları, vergi yükünün və ödəniş müddətinin yenidən qurulması, kompensasiya dəstəyi paketlərinin açıqlanması formasında olması təklif oluna bilər.

COVID-19 pandemiyasının bitmə tarixi məlum olmadığı üçün bizneslər iqtisadiyyatı ayaqda saxlamaq üçün rəqəmsal mühitdə güclənmək və böyümək üçün bəzi yeni addımlar atmalıdırlar. S&P-nin məlumatına görə, 2022-2023-cü illərdə Azərbaycanın ÜDM-i orta hesabla 4,7% artacaq. Azərbaycan hökumətinin məlumatına görə, ÜDM artımının 2022-ci ildə 3,4%, 2023-ci ildə 4,8% olacağı proqnozlaşdırılır. COVID-19 məhdudiyyətləri və OPEC+ sazişləri çərçivəsində neft hasilatının azaldılması səbəbindən 2020-ci ildə Azərbaycanın ÜDM-i 4,3% azalmışdır (<https://report.az/maliyye-xeberleri/s-p-gelen-iki-ilde-azerbaycanin-udm-si-orta-hesabla-4-7-boyuyecek/>). 2021-ci ildə Qarabağ Qələbəsindən sonra ermənilərdən azad edilən torpaqlarda yenidənqurma və bərpa işləri layihələrinin həyata keçirilməsi sürətləndirilib. Neftin qiymətinin 80 ABŞ dollarına yaxınlaşması həm beynəlxalq, həm də yerli iqtisadi məlumat proqnozlarının reallaşması üçün əsasdır (S&P Global, 2022).

Turizmin qərar qəbul edən şəxsləri və iş adamları global epidemiyanın yaratdığı dağıntılarla mübarizə apararkən, eyni zamanda turizmin tam olaraq necə görünəcəyi və gələcək illərdə harada inkişaf edəcəyi ilə bağlı hesablamalar aparırlar. Bu mənada, pandemiyadan sonra turizm mütəxəssislərinin turizmin yenidən qurulması haqqında düşünmək imkanının olduğunu bildiren bir çox tədqiqatçılar, mövcud vəziyyətin, turizmin həm tələb, həm də təklif tərəfinə olan təzyiqin qarşısındakı illərdə də davam edəcəyini və bu təsirlərin uzunmüddətli olacağını bildirmişlər. Çünki mövzu ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, turizmdə mövcud böhran əvvəlki böhranlardan qat-qat böyükdür və bu, həm də fərsətlər gətirir. Müəlliflərin fikrincə, yaxşı həyat prinsipləri ilə dəstəklənən yavaş turizm və oxşar təcrübələr kütləvi istehlak paradigmasına alternativ iqtisadi təcrübə və turizm növü kimi qəbul edilə bilər. Eynilə Romaqosa (2020) araşdırmasında təbii və mədəni irsə əsaslanan məhsullar təklif edən və insanları həddindən artıq sıxlıqdan uzaqlaşdıran turizm növlərinin həm turistlər üçün yüksək keyfiyyətli təcrübələr təmin edə, həm də böhrandan təsirli çıxış yolu ola biləcəyini qeyd edib. Bundan əlavə, turizm tələbinin

böyük hissəsinin cəmləşdiyi və sektorun canlanmasında fəal rol oynayacağı gözlənilən İEO-dəki vəziyyətin İEOÖ ilə müqayisədə daha perspektivli olduğunu qeyd edə bilərik.

Turizm sənayesi sürətli inkişaf tendensiyasını davam etdirsə də, kövrək struktura malikdir. Çünki hər hansı səbəbdən turizm fəaliyyətlərinə tələbat azalarsa, əsas məhsul olan xidmət nə stoklanacaq, nə də yaxın günlər üçün gözləməyə alınə bilməz. Bundan əlavə, insanların səyahət qərarları verərkən və gedəcəkləri məkanı seçərkən bu yerlərin təhlükəsizliyinə önəm verdikləri məlumdur. Həm öz ölkəsindəki bir təyinat yerinə, həm də başqa bir ölkəyə səyahət etməyi planlaşdıran turist qərar vermə prosesinə sağlamlıq və ya həyat təhlükəsizliyi baxımından ən kiçik risk faktorlarını belə daxil edir. Üstəlik, tətlini satın almış olsa belə, qərarından imtina edə və ya böhran vəziyyətində başqa bir bölgəyə yönələ bilər. Turizm sektorunun mövcudluğu və davamlılığı təhlükəsizlik və inam mühitindən asılıdır. Nəticə etibarlı ilə turizm tələbi həssas tələbatdır və xüsusilə təhlükəsizlik və sağlamlıq məsələləri ilə çox bağlıdır.

Ona görə də demək olar ki, böhranlar bütün biznes fəaliyyətlərinin, o cümlədən turizmin tərkib hissəsidir. Bununla belə, turizm böhranlardan ən çox təsirlənən sektorlardan biridir. Böhranlar (fəlakətlər) müxtəlif formalarda ola bilər; Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, onlar təbii fəlakətlər nəticəsində baş verə bilər və ya insan və ya texniki səhvlər nəticəsində yaranan fəlakətlər şəklində baş verə bilər. Ona görə də bütün bu fəlakətlər turistlərin getdiyi yerdən uzaqlaşmasına səbəb ola bilər. Digər tərəfdən, epidemiyalar, müharibə, terror və siyasi qeyri-sabitlik kimi fəlakətlər və neqativlər tətillərini planlaşdıran turistlərə daha çox təsir edir. Bu neqativlər təkəcə böhran dövründə deyil, böhrandan sonra da turistlərin qərarlarına təsir edir. Bu səbəbdən, bu gün bir çox turist riskli hesab edilən ərazilərin ətrafında və ya yaxınlığında səyahət etməkdən belə çəkinir.

Bu mənada COVID-19-un təsirinin və mümkün nəticələrinin yaxşı idarə olunması hər kəs tərəfindən qəbul edilir. Çünki keçmişdə mövzu ilə bağlı

araşdırmalar böhran idarəçiliyinin nə qədər zəruri olduğunu göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir. Glaesserin fikrincə, böhranın idarə edilməsi böhranın qarşısını almaq və onun öhdəsindən gəlmək üçün planlaşdırılan və həyata keçirilən strategiyalar, proseslər və tədbirlər kimi ifadə edilir. Başqa sözlə, böhranın idarə edilməsi böhran vəziyyətlərini və onların təsirlərini aradan qaldırmaq üçün planlı, sistemli və rəasional həyata keçirilən tədbirlər məcmusudur. Şübhəsiz ki, turizm destinasiyası üçün böhranın idarə edilməsi destinasiyada turizm fəaliyyəti ilə bağlı birbaşa və ya dolayı maraqlı tərəflərin çoxluğuna görə digər təşkilati böhran idarəçiliyindən fərqli və daha çətin ola bilər. Beləliklə, böhran vəziyyətləri üçün ən pis plan, ümumiyyətlə plansız olmaqdan daha yaxşıdır. Yaxşı bir böhran idarəetmə planı böhranın idarə edilməsinin məqsəd və vəzifələrini aydın şəkildə ifadə etməli, mövcud və potensial təhlükələri təhlil etməli və turizmin tam mənfəətinə nail olmaq üçün vəziyyəti idarə etmək üçün strategiyalar hazırlamalıdır. Bununla belə, unutmamaq olmas ki, böhranın idarə edilməsi planının dəyəri, böhranı plansız idarə etmək üçün həyata keçirilən tədbirlərin xərclərindən artıq olmamalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İnsan sağlamlığı üçün çox təhlühəli olan COVID-19 pandemiyası qısa vaxt ərzində bütün dünyaya yayılaraq ölkələri təkcə sağlamlıq baxımından deyil, həm də iqtisadi baxımdan çətin vəziyyətə salmışdır. Ölkələr gördüyü tədbirlər və tətbiq etdikləri qadağalarla həm ictimai sağlamlıqlarını, həm də iqtisadiyyatlarını xilas etmək üçün səy göstərirlər. COVID-19 pandemiyasından ən çox təsirlənən sektorun xidmət sektoru və onun alt komponenti olan turizm olduğunu söyləmək səhv olmaz.

Tədqiqat nəticəsində COVID-19-un turizm sənayesində təlabatı azaltmasına iki fərqli şəkildə təsir edəcəyini deyə bilərik. Bunlardan birincisi səyahət məhdudiyyətlərinin və karantinlərin tətbiq edilməsinə səbəbindən turizm fəaliyyətinin həyata keçirilmə bilməməsi, ikincisi isə COVID-19 dövründə əhəlinin bir qisminin işsiz qalması nəticəsində maddi vəziyyətinin pisləşməsi səbəbindən turizm fəaliyyətlərində iştirak edə bilməməsidir. Bununla yanaşı turizm tələbi mövümi xarakter daşıyır və il boyu turizm tələbinin stimullaşdırılması turizm fəaliyyətinin pandemiya əvvəlki inkişaf tempinə qayıtmasına kömək ola bilər. Həmin stimullaşdırıcı tədbirlərə nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Turizm müəssisələri, yerləşdirmə və qonaqlama müəssisələri xüsusən turizmin zəif həyata keçirildiyi mövsümlərdə qiymətləri aşağı sala, xüsusi kampaniyalar həyata keçirə bilər;
2. Turizm fəaliyyətini həyata keçirən müəssisələr xidmət səviyyəsini yüksəldə və yeni xidmət növləri təklif edə bilər;
3. Nəqliyyat qiymətlərinin (xüsusən hava nəqliyyatı) münasib tarifinin müəyyən edilməsi;
4. Turizm müəssisələri pandemiya zərər çəkmiş yerli əhaliyə dəstək vermək məqsədilə yerli əl işlərinin və məhsulların təbliği və satışı üçün stendlər yarada, müəssisə daxilində kiçik sərgilər təşkil edə bilər

5. Azərbaycanda mövcud olmayan və inkişaf etdirilməyən turizm növləri (məsələn, yaşıl turizm) üzrə mövcud turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərə mütəxəssislərin iştirakı ilə ixtisasartırma təlimləri təşkil edilə bilər;
6. Təbiətin ön planda olduğu işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm fəaliyyətini stimullaşdırmaq və daxili turizmi canlandırmaq üçün turizm sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrə təbiətə daha az zərər verən və biznes qənaətinə töhfə verən ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələrdən istifadə etmələri və bu mövzuda lazımi təhsil almaları təklif edilə bilər.
7. Müəssisələrdə innovasiyaya ayrılan vəsaitlərin həcmnin artırılması tövsiyə oluna bilər.

COVID-19-dan sonra turistlərin istehlakçı davranışında bəzi dəyişikliklər gözlənilir. Yeni normal dövrdə kütləvilikdən uzaq, təbiətlə iç-içə olan, az iştiraklı fərdi səyahətlər ön plana çıxır. Bu vəziyyət kütləvi turizmin sıx olduğu ölkələrdə dezavantaj kimi qiymətləndirilir. Bundan əlavə, bu anlayışla gələn turistlərin orta və aşağı gəlirli olması, yerli turistlərdən daha ucuz qonaqlaması illərdir tənqid olunur.

Dünyanın turizm ölkələrinin siyahısında Azərbaycanın ilk iyirmilikdə yer alması, ancaq turizm gəlirləri siyahısında ilk sıralarda olmaması bu vəziyyətin bir işarəsi sayıla bilər. Bu səbəblərdən Azərbaycan turizm siyasətində turizmi şaxələndirmək, alternativ turizm növlərini ortaya çıxarmaq və turizmi dörd fəsilə yaymaq üçün səy göstərilir. COVID-19 pandemiyasından sonra bu vəziyyətin kortəbii təkamülü bir fürsət sayıla bilər. Otel idarəçilərinin yeni normalda reallaşması gözlənilən yeni tətillərin anlayışına görə özlərini formalaşdırmalıdırlar. Əslində aparılan araşdırmalarda bəzi mehmanxanalar bunun fərqiindədir və bu məqsədlə mətbəxi olan çoxotaqlı suitlər, villa tipli müstəqil konstruksiyalar və digər bəzi addımlar attığı görülməkdədir.

Pandemiyadan sonra təbiətə əsaslanan alternativ turizmə meyl yaranmışdır. Kənd təsərrüfatı turizmi, kənd turizmi, dağ turizmi və eko turizm kimi alternativ turizm növlərini canlandıracaq bu tendensiya Azərbaycan üçün bir fürsətdir. Çünki

Azərbaycan coğrafi baxımdan böyük bir kənd ərazisinə malikdir. Kənd yerlərinin əksəriyyəti kütləvi turizmin intensiv olduğu şimal və cənub Xəzər dənizi sahillərində yerləşir. Bu da həmin bölgədəki obyektlər üçün bir üstünlükdür.

Yuxarıdakı məlumatlarda görünür ki, COVID-19 həm durğunluqdan uzaqlaşmaq, həm də alternativ turizm növlərinə keçmək və turizmin dörd fəsilə yayılması baxımından böyük üstünlüklər təqdim edir. Bu vəziyyət ölkələr və bizneslər arasında çox yaxşı qiymətləndirilməli və turizm siyasətləri, tanıtım və reklam fəaliyyətləri ilə dəstəklənməlidir. Beləliklə, uzunmüddətli perspektivdə həm turist profilində yaxşılaşma, həm də turizm gəlirlərində artım gözləmək olar.

COVID-19-dan sonra xeyrimizə istifadə edə biləcəyimiz başqa bir vəziyyət sağlamlıq turizmidir. Eləcə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində sağlamlıq, həmçinin termal turizmin inkişafı üçün yüksək potensial mövcuddur. Beynəlxalq mətbuatda tez-tez işıqlandırılan bu vəziyyət ölkəmizə olan inamı artırır. Bu, Azərbaycana gələn xarici turistlərin sayını artırmaq üçün bir fürsətdir. Eyni zamanda bundan sonra dəyişəcək tətillərin anlayışında sağlamlıq xidməti ilə turizm xidmətini birləşdirərək; Müalicə turizmi, termal turizm, yaşlı turizmi, qayğıya ehtiyacı olanlar və əlillər üçün turizm kimi müxtəlif məhsulların təklif edilməsi Azərbaycanın turizmdən əldə etdiyi gəliri də artıracaqdır.

Növbəti prosesdə turistlərin təmizlik və gigiyena məsələlərində etibarını ön planda tutacağı görünür. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar həm də idarə olunan və sağlam turizmi dəstəkləyəcək və turizmin davamlılığını artıracaqdır.

Nəticədə pandemiyanın təsirlərini tam aradan qaldırmaq demək olar ki mümkün deyil. Ancaq həyata keçiriləcək bəzi siyasətlərlə bunu minimuma endirməyə çalışıla bilər. Bu mərhələdə turizmdə üstünlük verdiyimiz sahələrə diqqət yetirərək böhranı fürsətə çevirməyə çalışmalıyıq. Belə ki, pandemiyanın hələ də davam etdiyi və nə zaman bitəcəyi bilinməyən bir dövrdəyik. Pandemiyanın yaratdığı imkanları və riskləri nəzərə alaraq imkanları artırma, riskləri isə minimallaşdırmaq mümkündür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, 27 dekabr 2021-ci il, <https://e-qanun.az/framework/49162>
2. “Azərbaycan Respublikasında 2010 — 2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 6 aprel 2010-cu il, <https://e-qanun.az/framework/19342>
3. Hüseynov İ.H. və Əfəndiyeva N.T. (2007), “Turizmin əsasları”, Bakı, “Azərbaycan Nəşriyyatı”, 442 səh.
4. Zeynalov V.Z. (2012), “Maliyyə böhranı: Tarix, Nəzəriyyə və Antiböhran siyasəti”, Bakı, “Azərənəşr”, 176 səh.

Türk dilində

1. Acar Y., “Yeni koronavirus (COVID-19) salgını və turizm faaliyetlərinə etkisi”, Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi, (2020), №5(1), ss.8-25.
2. Çeti B. ve Ünlüönen K. “Salgın hastalıklar sebebiyle oluşan krizlerin turizm sektörü üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi”, (2019), AHBVÜ Turizm Fakültesi Dergisi, №27 (5), ss.110-125.
3. Çetin G. ve Göktepe S., “COVID-19 pandemisinin turizm endüstrisi üzerindeki etkileri”, İÜ İktisat Fakültesi Dergisi, (2021), İstanbul, ss.54
4. İlknur Z. ve Ahmet G., “21. Yüzyıldaki Pandemiler ve Turizm Sektörüne Etkileri”, 3rd International Economics, Business and Social Sciences Congress, (2020), s.126-130
5. Karakaş M., “COVID-19 Salgınının çok boyutlu sosyolojisi ve yeni normal meselesi”, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, (2020), Cild 4, ss.136

6. Kervankıran İ., Bağmancı M., “Bildiğimiz turizmin sonu mu? COVID-19’un Türkiye’deki turizm hareketliliğine etkisi”, Türk Coğrafya Dergisi, (2020), №76, ss.16-41.
7. Mehmet B. ve Çelik İ., “Koronavirüsün turizm sektörü üzerindeki ekonomik etkileri”, “GTAD”, (2020), №3 (1), s. 25-29
8. Öztaş A. ve Karabulut H., “Turizm pazarlaması ve yabancı turistlerin seyahatlerini etkileyen etmenler: istanbul örneği”, IJGTR, (2016), Cilt:3 Sayı:2, s. 17
9. Sönmez B., “Kent Yerleşimcilerinin Turizm Pazarlamasına Yönelik Tutumunu Etkileyen Faktörler: Erzurum Örneği”, “Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü”, (2014), №15, s.158
10. Tunçalp O. ve İrge N., “Turizm pazarlamasında çevrimiçi sitelerindeki müşteri yorumları ve puanlama sisteminin otel satış fiyat tercihlerine etkisi”. Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi, (2018), №2(1), s. 44.
11. Vahit O.K., Ömer S.O., Çolak O. B., “COVID-19 salgınıyla oluşan krizlerin turizm faaliyetleri üzerindeki etkilerinin turizm akademisyenleri tarafından değerlendirilmesi”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (2020), Cilt 23, №43, ss.527 – 551

İngilis dilində

1. Aharon D., Arie J., Cohen E., Tzur J. and Qadan M. “COVID-19, government measures and hospitality industry performance”, Journal of Plos One, (2021), Vol. 10(7), p.3-15
2. Blake A. and Sinclair M. T. “Tourism crisis management”. “Annals of Tourism Research”, (2003), №29(5), p.809-841.
3. Findlater A. and Bogoch I., “Human mobility and the global spread of infectious diseases: a focus on air travel”, “Trends in parasitology”, (2018), №5(9), p.759-788.

4. Fuste-Forne F. and Michael N., “Limited tourism: travel bubbles for a sustainable future”, *Journal of Sustainable Tourism*, (2021), Vol.3, p.1-18
5. Gursoy D., Sarişik M., Nunkoo M. and Boğan E., “COVID-19 and the hospitality and tourism industry”, “Edward Elgar Publishing”, (2021), UK.p.399
6. Hall C., Prayag G., Fieger P., and Dyason D., “Beyond panic buying: consumption displacement and COVID-19”, *Journal of Service Management*, (2020), Vol. 7(2), p.149-165
7. Higgins-Desbiolles F., “Socialising tourism for social and ecological justice after COVID-19”, “*Tourism Geographies*”, (2020), Vol.22, p.48
8. Huang C., Wang Y., and others, “Clinical features of patients infected with 2019 novel coronavirus in Wuhan”, *China. The Lancet*, (2020), 395(10223), p. 497–506.
9. Hudson S., “COVID-19 and travel: Impacts, responses and outcomes”. “Goodfellow Publishers”, (2020), ISBN: 9781911635703 (eBook), p.245
10. Lew A., Cheer J., Brouder P., and Mostafanezhad M., “Global tourism and COVID-19: Implications for theory and practice”, “Routledge”, (2021), 1st Edition, p.298
11. Liu S., and Saif L., “Emerging viruses without borders: The Wuhan coronavirus”, *Crossref, Web of Science*, (2020). 12(2), p.130.
12. Newsome D., “The collapse of tourism and its impact on wildlife tourism destinations”, *Journal of Tourism Futures*, (2020), №7(3), p.295-302
13. Nicola M., Alsafi Z., Sohrabi C., Kerwan A., and Al-jabir A., “The socio-economic implications of the coronavirus pandemic (COVID-19): A review”, *International Journal of Surgery*, (2020), №7(5), p.185–193.
14. Niewiadomski P., “COVID-19: From temporary de-globalisation to a re-discovery of tourism?”, “*Tourism Geographies*”, (2020), №25(4), p.641-666
15. Siu A. and Wong Y., “Economic Impact of SARS: The Case of Hong Kong”, *Asian Economic Papers*, (2004), №3(1), p.62–83.

16. Süleymanov E., Abdullayeva F. (2021), “The Impact of the COVID-19 Pandemic on the Economy of Azerbaijan”. “International Conference on Eurasian Economies 2021”, Istanbul, Turkey, p.37-48
17. Torales J., O'Higgins M. (2020), “The outbreak of COVID-19 coronavirus and its impact on global mental health”. International Journal of Social Psychiatry, Vol. 66, p. 317-320
18. Varzaru A., Bocean C. and Cazacu M., “Rethinking Tourism Industry in Pandemic COVID-19 Period”, “Sustainability MDPI”, (2021), №15, p.346
19. Williams C. and Horodnic I., “Tackling Undeclared Work in the Tourism Sector”, “European Platform Tackling Undeclared Work (EPTU)”, (2021), №15(1), p.154-156
20. World Health Organization (2020), Novel coronavirus (2019-nCoV): Situation report, p.8

İnternet resursları

1. <https://www.weforum.org/agenda/COVID19-coronavirus-tourism-economy-gdp> (25.10.2021)
2. <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet=22868&-langId=en> (18.04.2022)
3. <https://wtcc.org/en-us/COVID-19/MemberHub> (27.10.2021)
4. <https://www.unwto.org/tourism-data/international-tourism-and-COVID-19> (01.12.2021)
5. <https://www.who.int/news/item/27-02-2020-a-joint-statement-on-tourism-and-COVID-19---unwto-and-who-call-for-responsibility-and-coordination> (25.02.2022)
6. <https://www.stat.gov.az/source/tourism/> (12.10.2021)
7. <https://president.az/az/documents/category/decrees> (04.03.2022)
8. <https://www.oecd.org/countries/azerbaijan/> (10.10.2022)
9. <https://www.adb.org/az/publications/azerbaijan-fact-sheet> (17.12.2021)

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Yanvar - Oktyabr 2020 arasında koronavirus (COVID-19) pandemiyası səbəbilə turizm gəlir itkisinin ən yüksək olduğu ölkələr.....	31
Cədvəl 2: İllər üzrə Azərbaycana gələn turist sayı (2015-2020).....	38
Cədvəl 3: Asiya İnkişaf Bankının (AİB) Azərbaycan üçün təxminləri.....	52
Cədvəl 4: Azərbaycanda COVID-19 pandemiyasının turizm sektoruna təsirləri.....	74

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Azərbaycanda 2019-2020-ci illərdə pandemiya səbəbilə gələn turist sayındakı dinamika...	38
Şəkil 2: İnkişaf etməkdə olan bəzi ölkələrdə 2020-ci ildə turist axını üzrə azalma göstəriciləri.....	40
Şəkil 3: COVID-19 pandemiyasının ölkələrə görə göstərdiyi təxmini ÜDM təsirləri (%).....	40

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Doxeyin Tolerantlıq Modeli.....	21
Sxem 2: COVID-19 sonrası dövrdə 2025-ci ildə qlobal turizm ssenariləri.....	45

Əlavələr

Əlavə 1

Cədvəl 4: Azərbaycanda COVID-19 pandemiyasının turizm sektoruna təsirləri

N	Göstəricilər	2021 üçün göstərici	2022 üçün təxmin	Proqnozlaşdırılan azalma		
				I (mart- iyun 01.03.2021- 01.06.2021)	II (mart- avqust 01.03.2021- 01.08.2021)	III (mart- dekabr 01.03.2021- 31.12.2021)
1	Xaricilər üçün səfərlərin sayı, ədəd	3160000	3743670	-861875	-1566124	-3313289
2	Yerli turist sayı	4342900	4665015	-1057100	-2081971	-4237692
3	Xarici valyuta axını, mln USD ekvivalenti	1945.6	2265.9	-516.3	-1007.3	-2031.9
4	Turizm üçün xarakterik olan sahələrdə ÜDM, mln AZN	3683.4	4270.4	-1172.3	-2032.8	-4229.5
5	Turizm səciyyəvi ərazilərdə ÜDM istehsalının dinamikası, faiz	5.4	12.4	-24.1	-47.4	-95.2
6	Turizm üçün səciyyəvi olan ərazilərdə işçilərin sayı, adam	55462	58562	-13965	-26230	-52748
7	Turizmə məxsus sahələrdə işə götürülən işçilərin dinamikası, faiz	4.9	11.3	-22.0	-43.6	-87.5
8	Turist qonaqlama sektorunda məşğulluq, insanlar	82750	86454	-20214	-38356	-779643
9	Turistlərin yerləşdirilməsi sektorunda məşğulluq dinamikası, faiz	6.9	13.3	-24.6	-45.6	-89.5
10	Qonaqlama fəaliyyətlərində ümumi itkilər, mln AZN	0	0	59.5	110.3	223.2

11	Qonaqlama fəaliyyətindən xalis itkilər, mln AZN	0	0	24.8	47.8	96.9
12	Turizm agentliklərinin və turoperatorların fəaliyyətində ümumi itkilər, mln AZN	0	0	5.6	11.0	25.4

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/tourism/> (2022)